

Region i edukacja regionalna – zarys problematyki

pod redakcją Tomasza Michalskiego

Recenzent:
Marek Dutkowski

Copyright © by Authors

Adresy Autorów:

dr Adam Hibszer

Zakład Dydaktyki Geografii,
Katedra Geografii Fizycznej,
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec
tel.: (0-32) 368-98-81.9 wew. 456
e-mail: hibszer@wnoz.us.edu.pl

mgr Anna Karaś

V Liceum Ogólnokształcące
im. Stefana Żeromskiego w Gdańsku
ul. Polanki 130, 80-320 Gdańsk
tel. (0-58) 552-11-91

mgr Krzysztof Kopeć

III Liceum Ogólnokształcące
im. Bohaterów Westerplatte w Gdańsku
ul. Topolowa 7, 80-255 Gdańsk
tel. (0-58) 341-06-71
Katedra Geografii Rozwoju Regionalnego,
Uniwersytet Gdański
al. Marsz. Piłsudskiego 46, 81-378 Gdynia
tel. (0-58) 660-16-74
e-mail: geokk@univ.gda.pl

dr Tomasz Michalski

Katedra Geografii Rozwoju Regionalnego,
Uniwersytet Gdański

al. Marsz. Piłsudskiego 46, 81-378 Gdynia
tel. (0-58) 660-16-74
e-mail: geotm@univ.gda.pl

dr Małgorzata Pacuk

Katedra Geografii Rozwoju Regionalnego,
Uniwersytet Gdański
al. Marsz. Piłsudskiego 46, 81-378 Gdynia
tel. (0-58) 660-16-73
e-mail: geomp@univ.gda.pl

dr hab. Tadeusz Palmowski

Katedra Geografii Rozwoju Regionalnego,
Uniwersytet Gdański
al. Marsz. Piłsudskiego 46, 81-378 Gdynia
tel. (0-58) 660-16-32 (sekretariat)
e-mail: geotpl@univ.gda.pl

prof. Jerzy Runge

Zakład Geografii Społecznej, Katedra Geografii
Ekonomicznej, Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec
tel.: (0-32) 368-98-81.9 wew. 470 (sekretariat)

prof. Zbigniew Rykiel

Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania
ul. Ciepła 40, 15-472 Białystok
e-mail: Krykiel@poczta.onet.pl

Wydano na zlecenie:
„Nowej Ery” Spółki z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa

Wydawnictwo Diecezji Pelplińskiej „Bernardinum”
ul. Bpa Dominika 11, 83-130 Pelplin
tel. (058) 536 17 57, fax (058) 536 17 26
e-mail: bernardinum@bernardinum.csc.pl

Druk: Drukarnia WDP „Bernardinum”

ISBN 83-7380-128-6

Spis treści:

Przedmowa	5
------------------------	---

Edukacja regionalna

Adam Hibszer

Koncepcja poznania „małej ojczyzny” (najbliższej okolicy i własnego regionu) w szkolnej edukacji geograficznej	8
--	---

Krzysztof Kopeć

Lekcja geografii w liceum pt. „Gospodarka województwa pomorskiego”	21
---	----

Anna Karaś

Program wycieczki szkolnej po Ziemi Kaszubskiej jako element edukacji regionalnej	27
--	----

Różne aspekty regionu

Jerzy Runge

Region jako pojęcie geograficzne	32
--	----

Zbigniew Rykiel

Region a chaos percepcyjny	42
----------------------------------	----

Małgorzata Pacuk

Statystyczna Nomenklatura Jednostek Terytorialnych w krajach Unii Europejskiej i w Polsce	47
--	----

Tadeusz Palmowski

Regiony transgraniczne – euroregiony	56
--	----

Tomasz Michalski

Gospodarka lokalna – przybliżenie wybranych zagadnień	67
---	----

Przedmowa

W dobie postępującej globalizacji działania zmierzające do zachowania tożsamości regionalnej/lokalnej stają się coraz ważniejsze. Zgodnie z definicją Międzynarodowego Funduszu Walutowego globalizacja to „rosnące współzależności między krajami na całym świecie w związku ze wzrostem wielkości i wielości transakcji obejmujących wymianę towarów i usług oraz przepływy kapitału, a także szybkie i szerokie rozprzestrzenienie się technologii. Technologia uczyniła globalizację widoczną, a liberalizacja przyczyniła się do jej pogłębienia” (M. Dutkowski, 2002, s. 4). Globalizacja jest procesem, którego niezależnie od naszej woli doświadczamy. Jak każdy proces posiada pozytywne i negatywne. Naszym zadaniem jest możliwe skuteczne przeciwdziałanie negatywnym skutkom globalizacji. Jednym z najważniejszych działań mających na celu zmniejszenie podatności młodego człowieka na negatywne skutki globalizacji jest bez wątpienia mądrze i z miłością do własnej okolicy przeprowadzona edukacja regionalna. Aby ją przeprowadzić we właściwy sposób, niezbędna wydaje się znajomość ujęć teoretycznych związanych z regionem i ta problematyka znalazła się w niniejszej publikacji.

Zawartość książki można podzielić na dwie części. Pierwsze trzy rozdziały są poświęcone bezpośrednio edukacji regionalnej. Pozostałe stanowią próbę przybliżenia pewnych koncepcji teoretycznych, które powinny być znane każdemu nauczycielowi, pragnącemu odpowiedzialnie i na wysokim poziomie merytorycznym prowadzić proces dydaktyczny w zakresie regionalizmu.

W warunkach polskich bez wątpienia najlepszą podstawą koncepcyjną do prowadzenia edukacji regionalnej jest teoria „małych ojczyzn” (por. A. Hibszer, 1996, 2000) i tej teorii (na tle całej polskiej tradycji regionalistycznej) poświęcony jest artykuł Adama Hibsзера. Jego uzupełnienie stanowią dwa konspekty zajęć, pierwszy poświęcony lekcji o tematyce regionalnej (autorstwa Krzysztofa Kopcja), natomiast drugi (autorstwa Anny Karaś) wycieczce po najbliższej okolicy. Autorzy są praktykami prowadzącymi zajęcia w szkołach w renomowanych liceach państwowych, łącząc pracę dydaktyczną z naukową w zakresie dydaktyki geografii. Zdecydowano o wyborze takich konspektów zajęć, albowiem w zakresie edukacji regionalnej oprócz zajęć w szkole (na których jednak szczególnie ważną rolę odgrywają metody aktywne (por. A. Hibszer, 2001A) – istotne są zajęcia terenowe, jak na żadnych innych zajęciach z geografii (por. T. Majchrzak, 2002; A. Hibszer, 2001B). Tym bar-

dziej, że wycieczka może być wykorzystana nie tylko do edukacji regionalnej, lecz także do kształcenia interdyscyplinarnego (por. A. Sakowska, 2000).

Na część drugą składają się rozdziały poświęcone podstawom teoretycznym konceptualizacji regionów na różnych poziomach. Literatura geograficzna poświęcona regionalizacji, czy ogólnie geografii regionalnej, jest niezwykle bogata (na przykład: Z. Chojnicki, 1999; T. Czerny i inni, 1999; T. Czyż (red.), 1996; E. Kantowicz, M. Skotnicki, 1991; J. Runge, 1999; Z. Rykiel, 1991; 2001). Nic w tym dziwnego, badania z zakresu geografii regionalnej należą do jednej z fundamentalnych tradycji badań w geografii (W. D. Pattison, 1990). Właściwa podbudowa teoretyczna, zwłaszcza pełna znajomość używanych terminów, pozwalają pewniej i bardziej swobodnie prowadzić zajęcia.

Część drugą książki otwierają, wzajemnie uzupełniające się, artykuły Jerzego Runge i Zbigniewa Rykła. Pierwszy daje syntetyczny pogląd na koncepcje regionu w geografii. Natomiast drugi zwraca uwagę na niejasności w konceptualizacji tego pojęcia. Dwa dalsze rozdziały, napisane przez Małgorzatę Pacuk i Tadeusza Palmowskiego, są poświęcone wyjaśnieniu, stosunkowo nowych w polskiej rzeczywistości, pojęć dotyczących regionu. W pierwszym rozdziale Małgorzata Pacuk przybliżyła pojęcia związane z regionalnym i lokalnym podziałem Unii Europejskiej na jednostki statystyczne. Natomiast Tadeusz Palmowski podjął się trudnego zadania wyjaśnienia problematyki związanej z euroregionami. Ostatni rozdział, autorstwa Tomasza Michalskiego, jest poświęcony gospodarce lokalnej. Jest to najniższy szczebel gospodarki regionalnej, odbywający się głównie na poziomie gmin.

Na zakończenie pragnąłbym podziękować panom Tomaszowi Gigolowi i Ryszardowi Ruszkowskiemu z Wydawnictwa „Nowa Era” za wsparcie, jakiego udzielili w pracach redakcyjnych nad niniejszą książką.

Tomasz Michalski

Literatura:

- Chojnicki Z., 1999, Region w ujęciu geograficzno-systemowym, [w:] Z. Chojnicki, Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 327-353.
- Czerny T., Kaczmarek T., Lisocka-Jaegermann B., Matykowski R., 1999, Region w badaniach geografii społeczno-ekonomicznej, [w:] B. Domański, W. Widacki (red.), Geografia polska u progu trzeciego tysiąclecia, Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 167-182.
- Czyż T. (red.), 1996, Podstawy regionalizacji geograficznej, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

- Dutkowski M., 2002, Wybrane zagadnienia społeczno-gospodarcze świata i Polski w fazie przemian, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Toruń.
- Hibszer A., 1996, „Mała ojczyzna” w nauczaniu geografii, *Czasopismo Geograficzne*, T. LXVII, Z. 1, s. 93-106.
- Hibszer A., 2000, „Mała ojczyzna” w edukacji szkolnej – rozważania o przeszłości i perspektywach edukacji regionalnej, [w:] M. Nakonieczny, P. Migula (red.), *Problemy środowiska i jego ochrony*, Centrum Studiów nad Człowiekiem i Środowiskiem, Uniwersytet Śląski, Katowice, s. 43-54.
- Hibszer A., 2001A, Aktywne metody kształcenia zalecane w edukacji regionalnej, [w:] *Edukacja regionalna*, Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, Warszawa, s. 63-66.
- Hibszer A., 2001B, Zajęcia terenowe przydatne w edukacji regionalnej, [w:] *Edukacja regionalna*, Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, Warszawa, s. 63-66.
- Kantowicz E., Skotnicki M., 1991, Główne problemy i tendencje w geografii regionalnej, [w:] Z. Chojnicki (red.), *Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii*, Seria: Geografia, nr 48, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, s. 231-243.
- Majchrzak T., 2002, Na szagę przez Pyrlandię. Scenariusz lekcji geografii o tematyce regionalnej w gimnazjum, *Nowa Era w Szkole*, nr 1(12), s. 14-21.
- Pattison W. D., 1990, The Four Traditions of Geography, *Journal of Geography*, Vol. 89, No 5, s. 202-206.
- Runge J., 1999, Region, regionalizacja oraz świadomość i tożsamość regionalna w świetle badań geograficznych, [w:] A. Matczak (red.), *Badania nad tożsamością regionalną. Stan i potrzeby*, Rada Krajowa Regionalnych Towarzystw Kultury, Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury, Uniwersytet Łódzki, Federacja Stowarzyszeń Kulturalnych Województwa Łódzkiego, Łódź-Ciechanów, s. 31-39.
- Rykiel Z., 1991, *Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Rykiel Z., 2001, *Krytyka teorii regionu społeczno-ekonomicznego*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku. Białystok.
- Sakowska A., 2000, Wycieczki jako metody realizacji nauczania interdyscyplinarnego, *Nowa Era w Szkole*, nr 1(5), s. 33-39.

Koncepcja poznawania „małej ojczyzny” (najbliższej okolicy i własnego regionu) w szkolnej edukacji geograficznej

Wprowadzenie

Odrodzenie idei regionalizmu towarzyszy szkolnej edukacji od początku lat 90. XX wieku. W tym czasie ukazały się liczne opracowania dotyczące własnego regionu: programy nauczania (M. Banduch i in., 1997; Z. Piwońska i in., 1999; W. Srokosz, M. K. Szmigel, 1999; J. Angiel, 2000; J. Angiel, E. Repsch, 2000; W. Walkowiak, 2000 i in.), podręczniki regionalne (J. Mordawski, 1994; Plit, 1995; R. Dulias, A. Hibszer, 1996; J. Dzbanuszek, I. Piotrowska, 1998; Z. Makieła, 1999 i in.) oraz scenariusze zajęć, publikowane w czasopismach metodycznych. Ciekawą propozycję dotyczącą rozpatrywanego zagadnienia przedstawił również Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli – pakiet edukacyjny pt.: „Edukacja regionalna. Poradnik dla nauczyciela” (2001). Także w dokumentach programowych związanych z wdrażaną od 1999 roku reformą edukacji znajdujemy zapisy świadczące o potrzebie realizacji edukacji regionalnej w szkole (Podstawa programowa..., 1999). Kształcenie i wychowanie regionalne stało się jednym z ważniejszych problemów dydaktycznych. Dyskusje nad modelem tej edukacji objęły szerokie kręgi osób, zarówno wśród geografów (A. Hibszer, 1996; J. Mordawski, 1999), jak też przedstawicieli innych dyscyplin naukowych (S. Bednarek, 1999; M. T. Michalewska, 1999).

Przed kilkoma laty, uczestnicząc w pracach nad teoretycznymi podstawami szkolnej edukacji geograficznej dla potrzeb reformującej się szkoły podjąłem się badań, które miały na celu:

- rozpoznanie miejsca, jakie w dziejach szkolnej geografii zajmuje poznawanie przez ucznia przestrzeni, nazywanej umownie „małą ojczyzną”.
- opracowanie propozycji poznawania „małej ojczyzny” w szkolnej edukacji geograficznej.

W efekcie studiów różnorodnych materiałów z zakresu historii polskiej myśli geograficznej oraz kilkuletnich doświadczeń szkolnych powstała praca pt.:

„Mała ojczyzna jako obiekt poznania geograficznego w edukacji szkolnej” (1997). Niniejszy tekst stanowi z jednej strony krótką relację jej wyników, z drugiej zaś – jest próbą uchwycenia nowszych trendów w tym zakresie.

Zagadnienia terminologiczne

Znajdujący się w tytule termin „mała ojczyzna” oznacza przestrzeń najbliższą uczniowi: miejscowość, w której on mieszka, najbliższą okolicę oraz własny region w ujęciu geograficznym, historycznym, kulturowym lub administracyjnym (A. Hibszer, 1997). „Mała ojczyzna” obejmuje najbliższe uczniowi kręgi przestrzenne, poznawane najczęściej w sposób bezpośredni. Jest ona tą kategorią przestrzeni, która dla dziecka stanowi pierwszy etap poznawania rzeczywistości, kształtujący sferę zmysłów i wyobrażeń. To tu w znacznej mierze następuje „oswajanie” przestrzeni, tu kształtują się wzorce, poprzez które w dorosłym życiu postrzega się i opisuje świat (Y. F. Tuan, 1987; L. Kołakowski, 1994).

Pojęcie „małej ojczyzny” zgodne jest z rozumieniem przestrzeni geograficznej przez przedstawicieli geografii humanistycznej, m.in. Yi-Fu Tuana. Ten amerykański geograf upowszechnia pojęcie przestrzeni egocentrycznej, rozumianej jako przestrzeń uświadamianą przez człowieka, w której centrum on sam się znajduje i której świadomość zmniejsza się w miarę oddalania się od tego centrum.

W literaturze z dydaktyki geografii, odnośnie omawianego zagadnienia, znajdujemy stanowisko mówiące, iż poznanie miejscowego środowiska geograficznego stanowi podstawę wiedzy geograficznej. Dopiero później winno nastąpić poznanie rodzimego kraju – Polski, rodzimego kontynentu – Europy, a na końcu innych części świata i Ziemi jako całości (W. Nałkowski, 1920; S. Niemcówna, 1929; G. Wuttke, 1963). Poznanie przez uczniów najpierw geografii najbliższej przestrzeni przybliży im zrozumienie procesów geograficznych i prawidłowości występujących w innych częściach świata. Takie poznanie jest zgodne z podstawową zasadą nauczania geografii, mówiącą, iż najpierw należy poznawać to, co bliskie i proste, później to, co dalsze i trudniejsze.

Idea edukacji regionalnej w polskiej myśli geograficznej

Idea edukacji regionalnej ma w Polsce długie tradycje i głębokie uzasadnienie w historii polskiej myśli geograficznej. Wielu najwybitniejszych geografów – twórców szkół geograficznych – interesowało się dydaktyką geografii i wywarło wielki wpływ na jej rozwój, dając podstawy przyszłego regionalizmu. Także pojęcie „małej ojczyzny” nie jest czymś nowym w szkolnej geografii. Od dawna pojawiały się różne określenia związane z miejscem, w którym uczeń żyje (tab. 1).

Tab. 1. Chronologiczne zestawienie określeń przestrzeni, w której żyje uczeń.

Autor	Rok	Termin
W. Nałkowski	1908	swoja siedziba
	1920	okolica rodzinna, najbliższa okolica
E. Romer	1914	otoczenie szkolne, swojska ziemia, miejsce rodzinne, własna siedziba
L. Sawicki	1921	swojszczyzna
A. Milata, T. Skrzypek	1923	kraj (region) rodzinny
K. Bzowski	1924	własny region
M. Mścisz	1925	ściślejsza ojczyzna, bliższa ojczyzna
S. Niemcówna	1929	środowisko miejscowe, domowina
S. Pawłowski	1938	bliższa ojczyzna
G. Wuttke	1963	ojcowizna, najbliższa okolica
A. Dylikowa	1986	własny region, podstawowy region doświadczalny ucznia
S. Zając	1994	mała ojczyzna - miejsce zamieszkania, najbliższa sercu ziemia rodzinna

Źródło: opracowanie własne

W XVII wieku J. A. Komeński, uważany za ojca geografii jako przedmiotu szkolnego, proponował, aby nauczanie geografii rozpoczynać od poznania najbliższego otoczenia: „(...) materiał powinien być stale tak rozkładany, by naprzód podawać do wiadomości to, co jest najbliższe” (J. A. Komeński, 1956, s. 145). Pedagog ten silnie akcentował sferę poznania empirycznego, która dopiero w latach 20. XX wieku została w pełni doceniona: „Trzeba uczyć (...) nie z książek, ale z nieba, ziemi, z dębów i buków; to jest znać i badać rzeczy same, a nie wyłącznie cudze spostrzeżenia” (jw., s. 162). Już wówczas stało się jasne, iż punktem wyjścia nauczania geografii w szkole winna być miejscowość rodzinna, względnie obszar, w którym dziecko stale przebywa, ponieważ jest on najlepszym poligonem do kształcenia tzw. zmysłu geograficznego.

W dziejach polskiej geografii wielu badaczy zwracało uwagę na znaczenie tej sfery poznania rzeczywistości. Warto tu przytoczyć myśli tych, których rola w polskiej geografii jest niepodważalna.

W. Nałkowski, nawiązując do idei J. A. Komeńskiego, domagał się nauczania opartego na obserwacjach, propagował wycieczki: „Punktem wyjścia i podstawą nauki geograficznej są wycieczki, z początku w najbliższą okolice (...); jest to żywe źródło, wciąż zasilające naukę teoretyczną, wciąż dające podstawę do analogij, porównań, aby zjawisko dalekie zrozumieć przez analogię z bliskim, znanym (...), albowiem w wycieczkach chodzi nie tyle o poznanie okolicy, jako takiej, jako celu – lecz jako środka do zrozumienia zasadniczych pojęć geograficznych” (W. Nałkowski, 1920, s. 21).

Także E. Romer dostrzegał korzyści płynące z poznawania najbliższej okolicy: „W tym leży wielka już nie tylko praktyczna, ale ogólnie kształcąca wartość poznawania rzeczy bliskich, że są dostępnejsze do spostrzegania i analizowania” (E. Romer, 1968, s. 81) oraz: „(...) należy wszystkie siły w tym zespolic kierunkowo, by wytworzyć w umyśle i wyobrażeniach dziecka nie tylko możliwie ściśle obrazy jego swojskiej ziemi, ale wzbudzić w nim zrozumienie dla wzajemnego związku, który zachodzi między pojedynczymi zjawiskami i siłami, działającymi w jego obliczu i wywołującymi pewne skutki i pewne zespoły geograficzne.” (E. Romer, 1967, s. 103).

W dwudziestoleciu międzywojennym, oprócz E. Romera, w sprawie nauczania o przestrzeni najbliższej uczniowi zabierali głos m.in. L. Sawicki oraz S. Pawłowski.

L. Sawicki pisał: „Zacznijmy uczyć geografji od podstaw, od rzeczy najbliższych dziecku, t.j. od swojszczyzny” (P. Hrabyk, L. Sawicki, 1921, s. 8), ponieważ „Kto widział chociaż raz, jak dzieci lubią słuchać i mówić o tem, co najlepiej znają, o swojej wiosce czy mieście, o zwyczajach i obyczajach miejscowych, o piękności swego miejsca rodzinnego, ten od razu pozna, od czego ma zacząć w nauce geografji. Obowiązkiem naszym jest wzmocnić i utrwalić to umiłowanie dziecku do rzeczy najbliższych (...). Stąd wynika obowiązek poświęcenia o ile możności najwięcej pracy i trudu zaznajomienia uczniów ze swojszczyzną, a na jej podstawie z krajem ojczystym” (jw., s. 14-15).

Wychowawcze znaczenie geografji stron rodzinnych podkreślał S. Pawłowski: „Z dziecięcego przywiązania do rodzinnej miejscowości lub okolicy rodzi się w wieku późniejszym przywiązanie, a nawet miłość całego kraju. (...) Geografia, ucząc dziecku orientacji w najbliższej okolicy, analizując otoczenie dziecka, ma sposobność podkreślenia, w czym leży piękno i wartość konkretna tego kawałka ziemi” (S. Pawłowski, 1938, s. 140).

W czasach powojennych na potrzebę znajomości przez ucznia najbliższego otoczenia niejednokrotnie zwracali uwagę m.in. G. Wuttke i A. Dylikowa. G. Wuttke pisał: „Analiza (...) życia najbliższej okolicy prowadzi do zaostreżenia zdolności obserwacyjnych, przepięknie wiąże się z pozostałymi przedmiotami nauki szkolnej, gdyż od dzieciństwa już przyzwyczajają do ujmowania przyrody jako całości, przygotowując dziecko do zrozumienia życia i jego potrzeb. Dzięki temu, przez baczne i wszechstronne badania otoczenia daje gruntowną znajomość ojcowizny tego składowego elementu pojęcia ojczyzny” (G. Wuttke, 1963, s. 7).

A. Dylikowa, w związku z wprowadzeniem w 1985 r. do programu klasy VIII hasła „Region w którym żyję i jego problemy” pisała: Na obszarze tym „... dzięki jego dostępności – koncentrują się pierwsze kontakty uczniów ze środowiskiem geograficznym”, ze względu na zajęcia terenowe i pierwsze wycieczki jest on podstawowym „obszarem doświadczalnym” ucznia. Celem całościowego poznania własnego regionu, zwłaszcza jego potencjału fizycz-

nogeograficznego, stanu zagospodarowania i perspektyw rozwoju jest próba odnalezienia swego miejsca w życiu regionu. Poznanie własnej krainy, obok niewątpliwych zalet poznawczych i kształcących może spełniać ważną rolę wychowawczą (A. Dylikowa, 1986).

Podsumowując te wypowiedzi można stwierdzić, iż w opinii wielu dydaktyków geografii znacząca rola poznawania przestrzeni najbliższej uczniowi (jego „małej ojczyzny”) wynika z przekonania, iż po pierwsze – geograficzne poznanie winno następować od tego, co bliższe do tego, co dalsze, po drugie – z przekonania o znacznych, niezmiernych walorach wychowawczych poznawania tej kategorii przestrzeni.

Miejsce „małej ojczyzny” w szkolnej edukacji geograficznej w różnych okresach historycznych

Analiza materiałów źródłowych (programów nauczania oraz towarzyszących im podręczników) pozwala stwierdzić, iż nauczanie o „małej ojczyźnie” stanowi nieodłączną część kształcenia geograficznego. Jednak jej miejsce zmieniło się, podobnie jak zmieniała się szkolna geografia.

Geografia jako przedmiot nauczania ulegała różnym wpływom – nowym koncepcjom nauczania, będącym odbiciem rodzących się kierunków w dydaktyce ogólnej lub przedmiotowej, zmieniającym się modom i innowacjom pedagogicznym, nie była także wolna od wpływów ideologicznych i politycznych (A. Dylikowa, 1990, 1991; M. Z. Pulinowa, 1991, 1994B; S. Piskorz, 1995). Rola, jaką dzisiaj odgrywa geografia w systemie kształcenia, jest rezultatem procesu historycznego, w którym można wyróżnić kilka etapów. Początkowo była ona tylko nauką pomocniczą dla innych przedmiotów szkolnych, zwłaszcza historii i religii. Z czasem zyskiwała coraz większą niezależność, by wreszcie jako samodzielny przedmiot znaleźć osobne miejsce w edukacji szkolnej. Ostatnie kilkadziesiąt lat – to czasy zmniejszania się znaczenia geografii jako przedmiotu w szkole. Dopełnieniem tego procesu jest brak geografii jako samodzielnego przedmiotu w zreformowanej szkole podstawowej po 1999 roku.

Aby przyjrzeć się miejscu nauczania o przestrzeni najbliższej uczniowi w ujęciu historycznym, na tle zmieniających się koncepcji nauczania, dokonano przeglądu czterech okresów historycznych, w których geografia funkcjonowała w szkołach powszechnych jako samodzielny przedmiot szkolny:

1. – koniec XVIII wieku – rok 1918;
2. – dwudziestolecie międzywojenne;
3. – lata powojenne do przełomu politycznego 1989 roku;
4. – dziesięciolecie 1989-1999 (w 1999 geografia przestała być samodzielnym przedmiotem w szkole podstawowej, jej treści weszły w skład nowego przedmiotu – przyroda).

W pierwszym z wyróżnionych okresów geografia jako przedmiot szkolny miała niewielkie znaczenie. Kiedy na zachodzie Europy rodziły się nowe teorie i kierunki pedagogiczne (system herbartowski), na ziemiach polskich będących pod zaborami, geografia w większości szkół nie była przedmiotem samodzielnym. Ze względu na opisowy charakter, wynikający ze ścisłego powiązania z historią, geografia szkolna nie wymagała poznawania najbliższego otoczenia. W omawianym okresie treści dotyczące „małej ojczyzny” w kształceniu geograficznym odgrywały niewielką rolę.

Dwudziestolecie międzywojenne to czas poszukiwań koncepcji kształcenia, które oparte byłyby na aktywności ucznia. Powstała wówczas „nowa szkoła” była efektem ścierania się wielu koncepcji, wśród których największe znaczenie odegrały założenia przedstawione przez J. Dewey’a. Znaczące miejsce w koncepcji „nowej szkoły” znalazł system nowych technik w nauczaniu C. Freineta. Nowa koncepcja kształcenia eksponowała samodzielność uczenia się dziecka, nabywanie umiejętności poprzez twórczą aktywność oraz walory wychowawcze wiązania uczniów z życiem najbliższego otoczenia (W. Wroczyński, 1987). Powstałe w tym czasie programy i podręczniki geografii były potwierdzeniem akceptacji założeń tej koncepcji. Były też okazją do wprowadzenia w życie idei W. Nałkowskiego oraz E. Romera. Geografowie ci proponowali nadać nauczaniu porządek: od tego, co bliskie i łatwe w poznawaniu, do tego, co trudniejsze bądź bardziej odległe. Podkreślali potrzebę kształcenia zmysłów, nauczania pogładowego oraz nauczania rozumowego. W programach nauczania geografii oraz podręcznikach szkolnych problematyka dotycząca przestrzeni najbliższej uczniowi znalazła znaczące miejsce. Ogromne znaczenia dla wprowadzenia do szkolnej edukacji geograficznej nowych idei w dwudziestolecie międzywojennym miało duże zainteresowanie tym przedmiotem wybitnych geografów – profesorów uniwersyteckich: E. Romera, L. Sawickiego i S. Pawłowskiego.

W okresie powojennym, wraz ze zmianą ustroju politycznego państwa, system kształcenia i wychowania doby międzywojennej zastąpiony został systemem wychowania socjalistycznego opartym na wzorcach radzieckich (S. Kunowski, 1993). Jego podstawą stała się panująca ideologia marksizmu-leninizmu. Charakterystyczną zaś cechą – tendencje do eliminowania odmiennych poglądów. Obowiązujący stał się model szkoły socjalistycznej, która przyjmując postulat zaznajamiania ucznia z usystematyzowaną wiedzą, opierała się na innych założeniach filozoficznych i psychologicznych. Odchodząc od pedagogiki przedwojennej, proces kształcenia doby socjalizmu, wzorowany na ideach radzieckich, m.in. nie wiązał poszczególnych ogniw poznawania z określonymi fazami psychofizycznego rozwoju uczniów. Na rezultaty takiego ujmowania procesu kształcenia w odniesieniu do nauczania geografii, a zwłaszcza poznawania „małej ojczyzny” nie trzeba było długo czekać. Treści związane z najbliższą okolicą pozostały w nauczaniu, z początku jako kontynuacja

idei przedwojennych, później zaś ze względu na dostrzeżoną w nich wartość, służącą ideologizacji szkoły. Wiązanie nauczania geografii z życiem stało się powodem nasycenia jej treściami kolejnych planów gospodarczych oraz osiągnięć gospodarczych kraju.

Próby wprowadzenia do szkolnej geografii w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych nowych koncepcji kształcenia, w znacznym stopniu przyczyniły się do zagubienia dorobku ojców polskiej geografii. Sprawily także, iż nauczanie pogładowe oparte na bezpośrednim kontakcie z najbliższym otoczeniem zostało zmarginalizowane. Z programów znikaly stopniowo uwagi o potrzebie organizowania lekcji w terenie. Próba przewycięzenia dostrzeżonych skutków takiego kształcenia było wprowadzenie w 1985 roku do programu VIII klasy szkoły podstawowej hasła „Region, w którym żyję”.

Przemiany społeczno-polityczne po roku 1989 wymusiły potrzebę zmian w szkolnej edukacji. Przemianom tym towarzyszyły także procesy zachodzące w naukach pedagogicznych – ukierunkowanie na zachodnie wzorce edukacyjne (głównie anglo-amerykańskie). W szkole nauczyciele wspólnie z uczniami i rodzicami mieli być gotowi do stałego poszukiwania i wprowadzania w życie nowatorstwa pedagogicznego, kształtującego twórcze postawy wychowanków. Wielu pedagogów na powrót uważało, iż wiedza o najbliższym środowisku odgrywa ważną rolę w wychowaniu człowieka i kształtowaniu otaczającej rzeczywistości (S. Gawlik, W. Olbert, 1995). W latach 90. XX wieku nastąpiło ożywienie zainteresowania tematyką dotyczącą „małej ojczyzny”. Ukazały się świadczące o tym dokumenty, m.in. „Międzynarodowa Karta Edukacji Geograficznej” (1992), „Podstawa programowa (minimum programowe) w zakresie geografii” (1993), program MEN „Dziedzictwo kulturowe w regionie” (1995). Ukazało się także szereg materiałów dydaktycznych dotyczących tej kategorii przestrzeni, w tym serie regionalnych podręczników i scenariusze zajęć, zamieszczane na łamach „Geografii w Szkole” oraz bogate propozycje metodyczne nowo powstałych prywatnych oficyn edukacyjnych.

Poznanie „małej ojczyzny” w edukacji szkolnej – propozycja dydaktyczna

Poznanie przez ucznia „małej ojczyzny” winno stanowić integralną część kształcenia geograficznego. Powinno ono zatem ściśle wpisywać się w nową koncepcję szkolnej geografii i bazować na przyjętych przez nią podstawach.

Podstawowe założenie koncepcji szkolnej geografii to odwołanie się do idei personalizmu. Warunek personalizmu w nauczaniu będzie spełniony, jeżeli organizując proces kształcenia w zakresie relacji człowiek – przyroda, odwoływać się będziemy do doświadczeń, przeżyć i wyobraźni ucznia. Oznacza on także, że w pierwszej kolejności uszanowany będzie poziom rozwoju psychofizycznego ucznia (M. Z. Pulinowa, 1994A).

Kolejne założenie tej koncepcji to oparcie się na przyrodoznawstwie w ujęciu holistycznym. Nurt holistyczny traktuje świat jako całość, jako uporządkowany organizm, w którym panują powszechne współzależności. Do szkolnej geografii wprowadzić trzeba nowe treści, ujmujące zagadnienia w sposób całościowy, oraz zwracać uwagę na relacje, a nie tylko na analizę wydzielonych obiektów geograficznych (M. Jakubowski, 1996). Idea holizmu w nauczaniu stwarza szansę na odejście od wiedzy specjalistycznej, na rzecz przedstawienia obrazu Ziemi z pozycji relacji na różnorodnych poziomach środowiska naturalnego i działalności człowieka.

Do najważniejszych celów edukacji regionalnej należą:

1. Wyposażenie ucznia w zasób wiedzy geograficznej o „małej ojczyźnie”, w ścisłym powiązaniu z wiedzą o kraju ojczystym, poprzez:
 - oparcie znacznej części zajęć na bezpośrednich obserwacjach w terenie (poznawanie otoczenia przy pomocy różnych zmysłów);
 - stworzenie warunków do porównywania wiedzy książkowej z wiedzą uzyskaną bezpośrednio w terenie.
2. Ukształtowanie w uczniach poczucia tożsamości regionalnej, będącego podstawą zaangażowania się w życie wspólnoty lokalnej, poprzez:
 - ukazywanie związków ucznia z najbliższym otoczeniem przyrodniczym i społecznym;
 - rozbudzanie zainteresowania problemami lokalnego środowiska;
 - dostrzeganie wartości miejscowego środowiska geograficznego.
3. Przygotowanie ucznia do odpowiedzialnego działania w dorosłym życiu, głównie w jego wspólnocie lokalnej poprzez:
 - przyswojenie umiejętności wartościowania, oceniania i podejmowania wyborów potrzebnych mu do funkcjonowania w wielokulturowym społeczeństwie naszego kraju, przy jednoczesnym zachowaniu wartości kulturowych własnej społeczności (Program edukacji..., 1997).

Wymienione cele ogólne stanowią podstawę formułowania celów szczegółowych edukacji regionalnej, obejmujących kategorię wiedzy, umiejętności i postaw.

Treści regionalne uwzględniane w szkolnej edukacji powinny służyć realizacji zamierzonych celów kształcenia i być dostosowane do poziomu rozwoju psychofizycznego ucznia.

Na niższych latach edukacji (w pierwszym i drugim etapie edukacyjnym) treści poznawcze winny ogniskować się na najbliższych uczniowi kręgach przestrzennych: domu, szkole, miejscowości zamieszkania i jej najbliższej okolicy; zamykając się obszarem własnej gminy. Materiał nauczania powinien obejmować elementy środowiska geograficznego: ukształtowanie terenu, wody, skały, gleby, zbiorowiska roślinne, zabudowę, drogi i inne elementy działalności ludzkiej. Ponadto: obiekty użyteczności publicznej, zajęcia mieszkańców, elementy kulturowe, itd. Spostrzeganie winno następować w kolejności domi-

nantowej dla danego obszaru. Większość zajęć powinna odbywać się w terenie, gdzie uczniowie mają możliwość bezpośredniej obserwacji elementów środowiska geograficznego.

Na trzecim etapie edukacyjnym – w gimnazjum – zogniskowanie treści poznawczych na własnym regionie (w ujęciu kulturowym i administracyjnym – powiat, województwo) przy okazji poznawania geografii kraju ojczystego (niezależnie, czy będą one wplecione w treść innych lekcji, czy będzie to blok lekcji poświęconych tylko geografii własnego regionu) pozwoli uporządkować i rozszerzyć wiedzę o tej części ziemi ojczystej. Pozwoli to poznać cechy tego obszaru oraz współzależności, jakie zachodzą między środowiskiem przyrodniczym a jego zagospodarowaniem. Treści dotyczące własnego regionu winny ukazać związek „małej ojczyzny” z dużą Ojczyzną – krajem ojczystym.

Na poziomie szkoły średniej treści kształcenia mają mieć charakter problemowy. Treści geograficzne dotyczące „małej ojczyzny” powinny być tak dobrane, aby uczeń mógł samodzielnie podjąć prace badawcze o charakterze samodzielnie wykonywanych projektów.

Warunki realizacji edukacji regionalnej w szkole

Ze względu na ogromną wartość kształcącą i wychowawczą poznawania tej sfery rzeczywistości, w edukacji szkolnej powinna ona stanowić nie tylko pierwszy etap poznania, kształtujący sferę zmysłów i wyobrażeń ucznia, ale powinna być jedną z ważniejszych dominant treści geograficznego nauczania. Wyrabianie elementarnych pojęć geograficznych i rozszerzanie wiedzy o zjawiskach zachodzących w przyrodzie oraz związane z tym kształtowanie uczuć patriotycznych od tzw. „bliższej ojczyzny” począwszy, stanowi bowiem kontynuację oddziaływań wychowawczych i poznawczych domu rodzinnego. Kształcenie i wychowanie regionalne traktowane jako warunek zachowania własnej kultury i jej trwania ma ogromny wpływ na kształtowanie postaw ludzi aktywnych – tożsamy z miejscem, w którym przyszło im żyć. Bliższe poznanie miejsca, w którym uczeń żyje, przyczyni się do lepszego zrozumienia procesów w nim zachodzących, a to prowadzi do polubienia tej przestrzeni, której współgospodarzem uczeń powoli się staje. Kształtowanie świadomych swoich możliwości i powinności obywateli kraju z pewnością pomoże młodemu pokoleniu Polaków godnie wejść do struktur europejskich.

Sukces realizacji celów edukacji regionalnej może mieć miejsce w przypadku spełnienia trzech warunków:

- umieszczenia odpowiednich zapisów w dokumentach programowych,
- przygotowania nauczycieli świadomych potrzeby realizacji zajęć o „małej ojczyźnie”,
- opracowania materiałów pomocniczych dla nauczycieli.

W przedstawionej jeszcze w 1991 roku koncepcji kształcenia ogólnego (Zarys koncepcji..., 1991), zakładającej funkcjonowanie różnych programów nauczania

jednego przedmiotu, przewidziano regionalizację treści nauczania. „Regionalizacja nauczania to nasycenie obowiązujących programów (...) treściami związanymi z regionem poprzez wymianę niektórych treści dotychczasowych na regionalne lub (oraz) poprzez dodanie treści specyficznych dla regionu” (K. Kossak-Główczewski, 1990; cyt. za Reformą Szkolną, 1993).

W dokumentach określających założenia reformy edukacji zaznacza się prawdziwy renesans edukacji regionalnej. Uwzględniono ją zarówno w Podstawie programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów (1999), jak i w późniejszym dokumencie – Podstawie programowej kształcenia ogólnego dla liceów ogólnokształcących, liceów profilowanych i techników (2002). Z każdego z elementów składowych podstawy programowej, a więc z celów edukacyjnych, zadań nauczyciela i szkoły, treści i osiągnięć wynika konieczność podejmowania zagadnień regionalnych, zarówno na lekcjach przyrody, jak też geografii w gimnazjum i szkołach ponadgimnazjalnych. Według zapisów w tych dokumentach środowisko najbliższe uczniowi stało się dla ucznia podstawowym źródłem geograficznych wiadomości oraz miejscem kształtowania pierwszych geograficznych umiejętności.

Kolejnym warunkiem realizacji edukacji regionalnej jest odpowiednie przygotowanie nauczycieli. Przykładem mogą być decyzje, jakie zostały podjęte odnośnie programu studiów geograficznych na WNoZ UŚ w Sosnowcu. W tym celu od kilku lat zarówno na studiach stacjonarnych, jak i zaocznych prowadzone są zajęcia z „Wybranych zagadnień geograficznych regionu górnośląskiego”. Studenci mają okazję zapoznać się z własnym regionem oraz zebrać materiały przydatne do pracy w szkole. Przygotowanie do prowadzenia edukacji regionalnej w szkole zostało włączone również w cykl ćwiczeń z dydaktyki geografii. Studenci m.in. samodzielnie przygotowują scenariusze zajęć terenowych oraz zestawy zadań dotyczące miejscowości swego zamieszkania. Nauczyciele zainteresowani rozszerzeniem swojej wiedzy mają możliwość uczestniczenia w wykładach Centrum Studiów nad Człowiekiem i Środowiskiem UŚ lub podjęcia studiów podyplomowych z wiedzy o regionie, które są prowadzone przez Uniwersytet Śląski w Katowicach i Cieszynie. Rozpatrując ten warunek powodzenia edukacji regionalnej, należy także pamiętać o wewnętrznych przekonaniach nauczyciela co do celowości podejmowanej tematyki. Nauczyciel, jeżeli tylko zechce uznać, iż miejsce, w którym przyszło mu żyć i pracować, ten obszar mu „dany” może być także wyzwaniem (a więc „zadany”) dla niego i jego uczniów. Świadomy swej roli wychowawczej nauczyciel powinien podjąć odpowiednie działania w celu znalezienia właściwego miejsca dla edukacji regionalnej w szkole.

Trzecim z warunków prowadzenia edukacji regionalnej jest przygotowanie odpowiednich materiałów w postaci podręczników regionalnych, zeszytów ćwiczeń, poradników dla nauczycieli oraz map o dużej skali. Pomimo ukazania się różnorodnych materiałów (serie „Województwa” Wyd. M. Rożak, „Re-

giony Polski” WSiP, „W mojej małej ojczyźnie” Wyd. Demart, „Zeszyty regionalne” Wyd. Nowa Era, czy też opracowań lokalnych sygnowanych przez PTTK, czy władze samorządowe), ta dziedzina wydaje się być najslabiej zagospodarowana. Istnieje tu największe pole do popisu dla oficyn edukacyjnych.

Podsumowanie

Geografia jest, obok języka ojczystego i historii, przedmiotem wspomagającym kształtowanie postawy, którą można nazwać tożsamością (M. Z. Pulinowa, 1999). Edukacja regionalna jest ważnym narzędziem, jakim dysponuje szkoła w zakresie budowania tożsamości regionalnej oraz przygotowania młodego pokolenia do życia w społeczności lokalnej. Właściwie przeprowadzona edukacja regionalna w ramach edukacji geograficznej winna akcentować zarówno poznanie środowiska przyrodniczego, jak i dziedzictwo kulturowe regionu, obejmować także środowisko społeczne i system gospodarki w regionie. W pełni należy zgodzić się z twierdzeniem T. Michalskiego (2003), iż we właściwym wypełnianiu ról społecznych przez wielu młodych ludzi, którzy w niedalekiej przyszłości będą liderami lokalnych społeczności z pewnością przydatne będą umiejętności nabyte w trakcie zajęć z edukacji regionalnej w szkole.

Literatura:

- Angiel J., 2000, Program ścieżki edukacyjnej: edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe Mazowsza. Gimnazjum, Wydawnictwo Nowa Era, Warszawa.
- Angiel J., Repsch E., 2000, Program nauczania. Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie, Wydawnictwo Nowa Era, Warszawa.
- Banduch M., Hibszer A., Pulinowa M. Z., Sławek K., Soja J., 1997, Program edukacji regionalnej w kształceniu geograficznym na poziomie szkoły podstawowej i średniej, Sekcja Edukacji Geograficznej Oddziału katowickiego PTG. Kuratorium Oświaty, Katowice.
- Bednarek S. (red.), 1999, Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole, Wydawnictwo DTSK Silesia, Wrocław.
- Dulias R., Hibszer A., 1996, Geografia województwa katowickiego, Wydawnictwo M. Rożak, Gdańsk.
- Dylikowa A., 1986, Problemy geograficzne własnego regionu, Oświata i Wychowanie, z. 12, s. 39-45.
- Dylikowa A. (red.), 1990, Dydaktyka geografii w szkole podstawowej, WSiP, Warszawa.

- Dylikowa A., 1991, Nowe kierunki myślenia geograficznego. U progu zmiany systemu edukacyjnego, *Geografia w Szkole*, nr 3, s. 147-153.
- Dzbanuszek J., Piotrowska I., 1998, *Geografia województwa poznańskiego*, Wydawnictwo M. Rożak, Gdańsk.
- *Dziedzictwo kulturowe w regionie*, 1995, MEN, Warszawa.
- *Edukacja regionalna. Poradnik dla nauczyciela*, CODN, 2001, Warszawa.
- Gawlik S., Olbert W., 1995, *Edukacja regionalna a współczesne tendencje w pedagogice*, [w:] *Edukacja regionalna*, t. 11, Wszechnica Górnośląska, Katowice-Opole-Cieszyn, s. 19-36.
- Hibszer A., 1996, „Mała ojczyzna” w nauczaniu geografii, *Czasopismo Geograficzne*, T. LXVII, Z. 1, s. 93-106.
- Hibszer A., 1997, *Mała ojczyzna jako obiekt poznania geograficznego w edukacji szkolnej*, Maszynopis pracy doktorskiej. WNoZ UŚ, Sosnowiec.
- Hrabek P., Sawicki L., 1921, *Metodyka geografji dla I-III stopnia siedmioletniej szkoły powszechnej*, Kraków.
- Jakubowski M., 1996, *O myśleniu filozoficznym i poszukiwaniu zasad porządkujących wiedzę geograficzną*, [w:] M. Z Pulinowa (red.), *Człowiek bliżej Ziemi*, WSiP, Warszawa, s. 68-84.
- Kołakowski L., 1994, *Radom – środek świata*, *Gazeta Wyborcza* nr 61 z dn. 14 III.
- Komeński J. A., 1956, *Wielka Dydaktyka*, Ossolineum, Wrocław.
- Kossak-Głowczewski K., 1990, *Regionalizacja nauczania a nauczanie regionalne*, *Pomerania* 10, s. 18-20.
- Kunowski S., 1993, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa.
- Makiela Z., 1999, *Górny Śląsk*, seria: *Regiony Polski*, WSiP, Warszawa.
- Michalewska M. T. (red.), 1999, *Edukacja regionalna. Z historii, teorii i praktyki*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- Michalski T., 2003, *Nowe wyzwania stojące przed edukacją regionalną*, [w:] T. Michalski (red.), *Nowe wyzwania i tematy w edukacji geograficznej*. Wydawnictwo Carta Blanca, Warszawa, s. 12-17.
- *Międzynarodowa Karta Edukacji Geograficznej*, 1995, [w:] S. Piskorz (red.), *Zarys dydaktyki geografji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 218-227.
- Mordawski J., 1994, *Geografia województwa gdańskiego*, Wydawnictwo M. Rożak, Gdańsk.
- Mordawski J., 1999, *Geograficzna edukacja regionalna: koncepcja dydaktyczna, organizacja i wyniki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Nałkowski W., 1920, *Zarys metodyki geografji*, M. Arct, Poznań-Łódź-Lublin.
- Niemcówna S., 1929, *Dydaktyka geografji*, Książnica-Atlas, Lwów-Warszawa.

- Pawłowski S., 1938, *Geografia jako nauka i przedmiot nauczania*, Książnica „Atlas”, Lwów-Warszawa.
- Piskorz S. (red.), 1995, *Zarys dydaktyki geografii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Piwońska Z. i inni, 1999, *Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie. Program dla szkoły podstawowej (klasy 1-6)*, Wydawnictwo Oświatowe „Fosze”, Rzeszów.
- Plit F., 1995, *Mazowsze*, seria: Regiony Polski, WSiP, Warszawa.
- Podstawa programowa (minimum programowe) w zakresie geografii, 1993, [w:] *Protokół ze Zjazdu uczestników II etapu prac nad zestawem podstaw programowych (minimum programowych) kształcenia ogólnego*, MEN, Warszawa, s. 152-156.
- Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów, 1999, *Dziennik Ustaw RP nr 14 z dnia 23 lutego 1999*.
- Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla liceów ogólnokształcących, liceów profilowanych i techników, 2002, *Dziennik Ustaw RP nr 51 z dnia 9 maja 2002*.
- Pulinowa M. Z. 1991, *Próba spojrzenia na przeszłość i przyszłość szkolnej geografii*, *Geografia w Szkole*, nr 5, s. 280-283.
- Pulinowa M. Z., 1994A, *Propozycja założeń programowych międzyprzedmiotowej edukacji środowiskowej*, *Geografia w Szkole*, nr 4, s. 225-230.
- Pulinowa M. Z., 1994B, *Teoretyczne podstawy szkolnej geografii*, *Czasopismo Geograficzne*, t. LXV, z. 3-4, s. 357-367.
- Pulinowa M. Z., 1999, *Związek ucznia z ziemią, czyli o kształtowaniu tożsamości w edukacji geograficznej*, *Geografia w Szkole*, nr 4, s. 194-199.
- Romer E., 1967, *O nauczaniu geografii. Kurs wstępny*, *Geografia w Szkole*, nr 3, s. 97-108.
- Romer E., 1968, *O nauczaniu geografii. Kurs wyższy*, *Geografia w Szkole*, nr 2, s. 81-88.
- Srokosz W., Szmigel M. K., 1999, *Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie. Małopolska (w granicach administracyjnych województwa małopolskiego). Program nauczania – ścieżki edukacyjne*, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Toruń.
- Tuan Y.-F., 1987, *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa.
- Walkowiak W., 2000, *Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe w regionie. Program nauczania dla klas I-III*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa.
- Wroczyński R., 1987, *Dzieje oświaty polskiej 1705-1945*, PWN, Warszawa.
- Wuttke G., 1963, *Ćwiczenia i wycieczki w nauczaniu geografii*, PZWS, Warszawa.
- *Zarys koncepcji generalnej zmiany programu kształcenia ogólnego w polskich szkołach (maszynopis)*, 1991, MEN, Warszawa.

Krzysztof Kopeć

Lekcja geografii w liceum p.t. „Gospodarka województwa pomorskiego”

Lekcja została oparta na podręcznikach: J. Angiel i in. (2003) [temat 11.2. Określenie cech gospodarki regionu] oraz T. Michalskiego (2003) [temat 2. Gospodarka].

Cele lekcji:

a) uczeń zna:

- zasoby naturalne woj. pomorskiego,
- cechy gospodarki woj. pomorskiego,
- pojęcia: krajobraz kulturowy, gospodarka morska, sieć transportowa, węzeł transportowy,
- najważniejsze przedsiębiorstwa zlokalizowane na terenie woj. pomorskiego;

b) uczeń rozumie:

- przyczyny zróżnicowania gospodarki woj. pomorskiego,
- uwarunkowania rozwoju gospodarki woj. pomorskiego;

c) uczeń potrafi:

- ocenić rangę gospodarki woj. pomorskiego na tle województw sąsiednich i kraju,
- wskazać mocne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia gospodarki woj. pomorskiego.

Metody pracy: pogadanka, wykład, praca indywidualna i zbiorowa.

Przebieg lekcji.

1. Po krótkim wprowadzeniu do tematu lekcji uczniowie na podstawie własnej wiedzy oraz podręcznika (T. Michalski, 2003, s. 17, tab. 4) wskazują sposób wykorzystania w województwie pomorskim poszczególnych zasobów naturalnych wymienianych przez nauczyciela (tab. 1.).

Tab. 1. Wykorzystanie zasobów naturalnych województwa pomorskiego.

Rodzaj zasobów	Sposób wykorzystania
Nadmorskie położenie: brzeg morski oraz dostęp do mórz i oceanów	<ul style="list-style-type: none"> • porty morskie • żegluga morska • przemysł związany z istnieniem portów (przetwórstwo importowanych surowców: ropy naftowej, kawy i herbaty, fosforytów), przemysł okrętowy (stocznie produkcyjne, remontowe, jachtowe) • rybołówstwo i przetwórstwo ryb • element atrakcyjności turystycznej i osiedleńczej
Zróżnicowanie krajobrazowe	<ul style="list-style-type: none"> • element atrakcyjności turystycznej i osiedleńczej
Surowce mineralne	<ul style="list-style-type: none"> • pozyskiwanie kruszywa (piasku, żwiru) • wydobywanie ropy naftowej i gazu ziemnego spod dna Morza Bałtyckiego • wydobywanie torfu i kredy jeziornej, wykorzystywanej w przemyśle chemicznym, ceramicznym, farmaceutycznym, papierniczym, do wyrobu farb i w budownictwie • pozyskiwanie bursztynu w strefie nadmorskiej i z dna morza
Gleby	<ul style="list-style-type: none"> • wykorzystywanie w uprawie roli, zwłaszcza gleb najlepszych klas bonitacyjnych • ujęcia do celów komunalnych
Rzeki	<ul style="list-style-type: none"> • energetyka wodna i przemysł wodochłonny (np. chemiczny, papierniczy, spożywczy) • ujęcia do celów komunalnych
Jeziora	<ul style="list-style-type: none"> • element atrakcyjności turystycznej (np. kajakerstwo, żeglarstwo, wędkarstwo) • rybactwo i przetwórstwo ryb
Wody podziemne	<ul style="list-style-type: none"> • ujęcia do celów komunalnych • ujęcia wód mineralnych do celów leczniczych
Wiatr	<ul style="list-style-type: none"> • energetyka wiatrowa
Lasy	<ul style="list-style-type: none"> • pozyskiwanie drewna, przemysł: drzewny, meblarski, papierniczy • pozyskiwanie runa leśnego • element atrakcyjności turystycznej

Źródło: T. Michalski, 2003, s. 17, tab. 4; zmienione.

2. Nauczyciel stosuje wykład, podczas którego uczniowie notują najważniejsze informacje. Wyjaśnione w nim zostaje, że w województwie pomorskim ukształtował się w wielu miejscach krajobraz kulturowy, charakteryzujący się nagromadzeniem elementów wytworzonych przez człowieka. Obejmuje on nie tylko obszary przemysłowe lub miejskie, ale także tereny rolnicze, np. Żuławy. Następnie nauczyciel podkreśla, że istotnym elementem gospodarki regionu jest gospodarka morska obejmująca swoim pojęciem takie działalności, jak – przede wszystkim – porty i żeglugę, przemysł stoczniowy i rybołówstwo. Zaznacza jednak, że głównym wytwórcą PKB w gospodarce nie jest już przemysł, a usługi. Przybliży także specyfi-

kę sieci transportowej województwa pomorskiego utworzonej przez wszystkie szlaki transportowe poszczególnych rodzajów transportu drogowego, kolejowego, lotniczego, morskiego i wodnego śródlądowego. Tłumaczy, że miejsca, w których owe szlaki zbiegają się, to tzw. węzły transportowe. Nauczyciel przedstawia wreszcie znaczącą rolę turystyki w gospodarce regionu. Wskazuje, że dzieje się tak za sprawą atrakcyjnego środowiska przyrodniczego – brzegu morskiego, jezior i zróżnicowania krajobrazu, a także bogactwa kulturowego i zabytków – zwłaszcza Trójmiasta i Malborka.

3. Uczniowie zapoznają się (podręcznik T. Michalski (2003, tab. 5, s. 18 lub materiały przygotowane przez nauczyciela) z podstawowymi danymi statystycznymi charakteryzującymi gospodarkę województwa pomorskiego oraz województw sąsiednich i Polski (PKB, dochody gmin, dochód gospodarstw domowych, przeciętne wynagrodzenie, stopa bezrobocia, zatrudnienie w poszczególnych sektorach gospodarki, gęstość dróg, gęstość linii kolejowych). Następnie porównują sytuację pomiędzy województwem, a jego otoczeniem i Polską. Zachęceni do odpowiedzi przez nauczyciela wskazują na największe różnice.
4. Nauczyciel dzieli uczniów na 3 - 4 - osobowe zespoły i rozdaje im powielone wcześniej na kartkach zadanie do wykonania w grupach (zał. 1.). Następnie sprawdza poprawność wykonania polecenia.
Klucz odpowiedzi: I b 12; II g 5; III c 8; IV a 10; V c 11; VI a 6; VII e 14; VIII d 9; IX f 7; X e 2; XI a 13; XII a 4; XIII i 1, XIV h 3.
5. Nauczyciel krótko przedstawia zasady wykonania analizy SWOT gospodarki województwa pomorskiego, składającej się z pierwszej części: mocnych i słabych stron, które opisują stan obecny, oraz części drugiej: szans i zagrożeń, które odnoszą się do przyszłości (tab. 2.). Zadanie to może zostać wykonane wspólnie na tablicy pod kontrolą nauczyciela dbającego o poprawność merytoryczną; klasa może być podzielona na cztery grupy, spośród których każda opracowuje jedno zagadnienie (część tablicy); względnie zadanie jest wykonywane samodzielnie przez każdego ucznia w ramach pracy domowej.

Tab. 2. Analiza SWOT gospodarki województwa pomorskiego.

Mocne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> • Duża aktywność gospodarcza mierzona liczbą spółek prawa handlowego oraz małych i średnich przedsiębiorstw. • Wysokie tempo przyrostu podmiotów gospodarczych. • Silna pozycja rynkowa pomorskich przedsiębiorstw z sektora gospodarki morskiej. • Silne zaplecze naukowo-badawcze dla potrzeb gospodarki morskiej. • Korzystniejsza struktura obszarowa gospodarstw rolnych w porównaniu ze średnią krajową. • Duża powierzchnia obszarów leśnych warunkująca rozwój funkcji rekreacyjno-turystycznych. • Dynamiczny rozwój hodowli ryb śródlądowych. • Dobrze rozwinięta baza noclegowa i rosnąca liczba korzystających z noclegów. • Funkcjonowanie małych portów, marin i przystani jachtowych oraz kąpielisk morskich. • Korzystne warunki dla rozwoju agroturystyki i ekoturystyki. • Wysoko kwalifikowane kadry związane z gospodarką morską. 	<ul style="list-style-type: none"> • Koncentracja dużych podmiotów gospodarczych w największych miastach województwa. • Niski poziom inwestycji w regionie. • Niekorzystna branżowa koncentracja działalności przemysłowej z punktu widzenia oceny konkurencyjności polskiej gospodarki. • Wąski zakres współpracy pomiędzy sektorem MSP a wyższymi uczelniami. • Zmniejszający się udział branż innowacyjnych w produkcji przemysłowej; niskie nakłady na działalność badawczo-rozwojową. • Uzależnienie poziomu rozwoju wielu obszarów województwa od produkcji rolnej. • Znaczny odsetek małych, niewyspecjalizowanych gospodarstw rolnych. • Słabo zorganizowany rynek rolny. • Ujemny i stale pogłębiający się bilans handlu zagranicznego. • Niska dynamika przyrostu spółek z udziałem kapitału zagranicznego. • Niedoinwestowanie turystyczne zachodniej i wschodniej części województwa, o wysokich walorach turystycznych. • Brak odpowiedniej infrastruktury dla turystów przybywających drogą morską oraz połączeń lotniczych. • Mało zróżnicowana oferta turystyczna.
Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> • Utrwalenie się globalnej tendencji do budowania gospodarki opartej na wiedzy. • Rozwijające się więzi kooperacyjne sektora małych i średnich przedsiębiorstw z dużymi firmami. • Tworzenie produktów markowych w pomorskim rolnictwie. • Możliwość produkcji żywności o podwyższonej jakości. • Rosnące tendencje w specjalizacji produkcji ekologicznej. • Rosnąca popularność turystyki kwalifikowanej (rowerowej, specjalistycznej), ekoturystyki i agroturystyki. • Rozwój turystyki biznesowej i kongresowej. • Wzrost ilości przewozów przez Bałtyk w relacji północ - południe. 	<ul style="list-style-type: none"> • Spadek rentowności w branżach innowacyjnych. • Wysokie koszty pozyskania wykształconego personelu. • Bariery rozwoju sektora MSP w związku z dostępem do nowoczesnych technologii, kapitału i wysokiej klasy specjalistów. • Spadek przewozów ładunków drogą morską. • Zmniejszenie się znaczenia polskiego rybołówstwa morskiego. • Malejące przychody z produkcji drzewnej przy rosnących kosztach utrzymania lasu i jego zagospodarowania dla celów nieprodukcyjnych. • Czynniki ogólnokrajowe wpływające na poziom pomorskiego eksportu (np. polityka kursowa, procedury celne, brak wsparcia ze strony sektora publicznego). • Nasilenie tendencji lokowania mało zaawansowanych technologicznie działalności gospodarczych, związanych głównie z produkcją odtworzeniową i handlem oraz korzystających ze słabo wykwalifikowanej siły roboczej.

Źródło: Program rozwoju województwa pomorskiego na lata 2001-2006, 2002, s. 44.

Literatura

- Angiel J., Bednarek S., Chmielewski S., Lenart W., 2003, Geografia 2. Kształcenie ogólne w zakresie podstawowym. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum, Wydawnictwo Nowa Era, Warszawa.
- Michalski T., 2003, Geografia 2. Pomorze i Mazury. Kształcenie ogólne w zakresie podstawowym dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum, Wydawnictwo Nowa Era, Warszawa.
- Pankau F., 2002, Raport o stanie zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk.
- Parteka T., 1999, Uwarunkowania rozwoju województwa pomorskiego, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego.
- Program rozwoju województwa pomorskiego na lata 2001-2006, 2002, [w:] W. Szydarowski (red.), Programowanie rozwoju województwa pomorskiego w procesie integracji z Unią Europejską, seria: Pomorskie Studia Regionalne, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk.

Załącznik 1.

Do każdej nazwy przedsiębiorstwa z terenu województwa pomorskiego przyporządkuj wymienione niżej w ramce miasto, w którym ono się znajduje oraz jeden produkt, jaki jest w nim wytwarzany.

Lp.	Nazwa przedsiębiorstwa	Miasto	Produkt
I	Polpharma		
II	Prokom		
III	Gino Rossi		
IV	Dr Oetker		
V	Scania Kapena		
VI	Fazer		
VII	International Paper		
VIII	Farm Frities		
IX	Flextronics International		
X	Philips		
XI	Maćkowy		
XII	LPP (Henderson, Reserved, Ross)		
XIII	Hestia		
XIV	Lubiana		

a) Gdańsk	1. Ubezpieczenia
b) Starogard Gdański	2. Telewizory
c) Słupsk	3. Porcelana stołowa
d) Lębork	4. Odzież
e) Kwidzyn	5. Oprogramowanie komputerowe
f) Tczew	6. Wyroby cukiernicze
g) Gdynia	7. Podzespoły elektroniczne
h) Łubiana k. Kościerzyny	8. Obuwie
i) Sopot	9. Frytki
	10. Budynie, kisiiele itp.
	11. Samochody ciężarowe
	12. Leki
	13. Wyroby mleczne
	14. Papier

Anna Karas

Propozycja wycieczki szkolnej po Ziemi Kaszubskiej jako element edukacji regionalnej

Wstęp

Wycieczki szkolne są najlepszą formą poznawania własnego regionu przez uczniów. Nawet najlepiej przeprowadzona lekcja w szkole, z użyciem różnych środków dydaktycznych, takich jak rzutniki multimedialne, rzutniki do slajdów, zdjęcia, mapy itd., nie zastąpię prawdziwych przeżyć i widoków z wycieczki. Smutnym faktem jest ciągły brak pieniędzy w szkole na finansowanie wycieczek krajoznawczych i wówczas ten ciężar spada na rodziców uczniów. Nie wszyscy rodzice z kolei mogą ten ciężar udźwignąć, co stawia wiele planowanych wycieczek klasowych pod znakiem zapytania. Pewnym rozwiązaniem jest kółko geograficzne, do którego mogą należeć uczniowie wszystkich klas, którzy są rzeczywiście zainteresowani tą tematyką. Poza tym można się postarać o zorganizowanie naprawdę taniej wycieczki, podczas której warunki bytowe będą nieco trudniejsze, co dla wielu uczniów jest nawet pewną atrakcją. Wtedy organizacją wycieczki trzeba się zająć na długo przed planowanym jej terminem, aby – minimalizując koszty – wykorzystać wszystkie możliwe tanie oferty w dziedzinie transportu, noclegów wyżywienia itd. (np. korzystając z ulg w ośrodkach wypoczynkowych zakładów pracy rodziców uczniów). Jeżeli możliwości finansowe są bardzo małe lub ich w ogóle nie ma, nauczyciel musi ograniczyć się do wycieczek jednodniowych i pieszych, zaliczanych do tzw. „wyjść szkolnych”. Wówczas uczniowie poznają tylko najbliższą okolicę, ale nawet te „wyjścia” są bardzo cenne w edukacji regionalnej i rozbudzają ciekawość świata w uczniach. Gdy finanse pozwolą na wycieczki kilkudniowe, wtedy nauczyciele zazwyczaj układają indywidualny plan takiego wyjazdu, dostosowując się do indywidualnych potrzeb, np. liczebności grupy, miejsca położenia szkoły itd.

W poniższym planie wycieczki celowo nie ujęłam kosztów, rodzaju transportu i miejsca noclegów, licząc na elastyczność nauczycieli i ich umiejętność dostosowania tego planu do możliwości organizacyjnych i technicznych w swoim konkretnym przypadku.

Jak każda propozycja wycieczki plan ten może być zmieniony, ograniczony lub wzbogacony. Nie podałam również podziału programu wycieczki na dni, ponieważ z praktyki wiem, że ten sam program nie zawsze może być zrealizowany z każdą grupą młodzieży.

Organizując wycieczki w trakcie mojej praktyki szkolnej zawsze kierowałam się zasadą, że wycieczka nie może być nudna. Oczywiście nigdy nie będzie tak, że wszyscy uczniowie będą jednakowo mocno zainteresowani danym obiektem czy tematem, ale ważne jest, aby poznawanie swojego regionu nie było „monotematyczne” (np. zwiedzanie samych muzeów, jakkolwiek są one cennymi źródłami informacji).

Moja propozycja wycieczki jest taka, aby uczniowie poznali sporą część historii i kultury Ziemi Kaszubskiej, zwiedzili m.in. skansen, zamek krzyżacki, cmentarzysko Gotów z okresu rzymskiego, poznali prace w stacji limnologicznej i elektrowni wodnej, dotlenili się, idąc malowniczym Jarem Raduni, a przy sprzyjającej pogodzie wykapali się w Jeziorze Raduńskim.

Plan wycieczki

Przed wyruszeniem na wycieczkę skuteczną formą zaktywizowania uczniów jest przydzielenie im tematów do opracowania tak, aby na tej podstawie mogli być „przewodnikami” dla całej grupy w wyznaczonych miejscach. Zdobywają w ten sposób nie tylko wiedzę, ale umiejętność występowania na forum.

Wyjazd z **Gdańska** w kierunku Żukowa.

Żukowo: zwiedzanie poklasztornego zespołu norbertanek i Muzeum Parafialnego – kolekcja szat liturgicznych i wystawa pięknego haftu kaszubskiego (gdy muzeum jest zamknięte, można zapukać do biura parafialnego i poprosić o otwarcie).

Z Żukowa kierujemy się na południowy zachód w stronę **Rutek**. Zwiedzanie elektrowni wodnej zbudowanej na początku XX wieku (po uprzednim uzyskaniu zgody kierownika Zespołu Elektrowni Wodnych), usytuowanej w sąsiedztwie starego stalowego mostu nad rozlewiskiem Raduni, który obecnie wykorzystywany jest do skoków na banjo. Niedaleko Rutek (3 km) zaczyna się słynny przełomowy odcinek rzeki zwany **Jarem Raduni** (duży spadek rzeki, unikatowa roślinność). Po przejściu szlakiem wzdłuż tego odcinka rzeki, kierujemy się do **Kartuz**. Zwiedzanie ograniczamy do dwóch najciekawszych obiektów w mieście, tj. do Muzeum Kaszubskiego (narzędzia pracy, sprzęty gospodarcze, instrumenty ludowe) oraz kościoła poklasztornego kartuzów z przełomu XIV i XV wieku (ołtarz główny, tron celebransa, balustrada chóru z zegarem, którego wahadło przedstawia anioła śmierci z kosą, barokowe stalle, ciekawy dach świątyni w kształcie wieka trumny).

granica ziemi kaszubskiej	miejsca partyzanckich bitew	malarstwo na szkło
zamki	pomnik partyzantów	hafciarstwo
zabytkowe kościoły	wieś odznaczona	garncarstwo
muzea	grodziska	folklor rybacki
katedry	skanseny	rezerwat ptasie
pomniki martyrologii	kręgi kamienne	grzybyne lasy
	zespoły regionalne	sporty wodne
	rzeźba ludowa	sporty zimowe

— — — — — trasa wycieczki

Ryc. 1. Trasa proponowanej wycieczki.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie mapy z: R. Ostrowska, I. Trojanowska, 1974.

Z Kartuz udajemy się do **Chmielna**. Ta pięknie położona wieś słynie z warsztatu ceramiki kaszubskiej, prowadzonego od około 100 lat przez ród kaszubskich garncarzy – Neclów. Muzeum Ceramiki Kaszubskiej po sezonie (X-IV) udostępnione jest dla zwiedzających tylko na życzenie.

Z Chmielna kierujemy się do **Borucina** wzdłuż zachodniego brzegu Jez. Ra-
duńskiego Dolnego. W Borucinie znajduje się stacja limnologiczna Uniwersy-
tetu Gdańskiego i po uprzednim zapowiedzeniu swojej wizyty jest możliwość
zwiedzania stacji i poznania metod badania jezior kaszubskich. Jeżeli wycieczka
odbywa się latem, przy pięknej pogodzie można skorzystać z kąpieliska i plaż
nad jeziorem w Chmielnie i Borucinie.

Następnie jedziemy na zachód do wsi **Węsiory**. Główną atrakcją tej okolicy jest leżące nad Jeziorem Długim cmentarzysko Gotów z okresu rzymskiego (I-II w.n.e.) – kurhany, groby i cztery kamienne kręgi o znaczeniu najprawdopodobniej obrzędowym, które wykazuje silne promieniowanie. Potem udajemy się na zachód w kierunku wsi **Parchowo**, w której okolicy znajduje się grodzisko z IX wieku, w którym rozpoznać można dawny wał i resztki fosy. Stąd już kilkanaście kilometrów do **Bytowa**, w którym zwiedzamy przede wszystkim zamek krzyżacki. Obecnie znajduje się w nim Muzeum Zachodnio-Kaszubskie, które m.in. prezentuje stałą ekspozycję etnograficzną poświęconą zabytkom kultury materialnej Kaszubów Bytowskich, oraz znajduje się w nim siedziba Bractwa Rycerzy Kaszubsko-Pomorskich Zamku w Bytowie.

Z Bytowa przejeżdżamy dość długi odcinek drogi w kierunku wschodnio-południowym do **Kościerzyny**. Jest to ciekawe miasto po względem historycznym, jako ośrodek polskiego życia w okresie zaboru pruskiego. Niestety nie posiada wielu zabytków, a te które są nie sięgają poza XIX wiek (np. budynek szkolny z 1864 przy ul. Miodowej). Z Kościerzyny udajemy się na południe do Wdzydz Kiszewskich, w których położony jest Kaszubski Park Etnograficzny. Obecny kształt tego obiektu jest rozwinięciem idei Teodory i Izzydora Gulgowskich, którzy w 1906 roku utworzyli pierwsze w Polsce muzeum etnograficzne (współcześnie: chaty, zagrody, dworki szlacheckie, wiejska szkoła, dwa wiatraki i XVIII-wieczny kościółek).

Z Wdzydz Kiszewskich kierujemy się na północ przez Kościerzynę do **Stężycy**. Warto obejrzeć w niej barokowy kościół w centrum wsi z późnobarokowym wyposażeniem. Przy wyjeździe ze Stężycy w kierunku Gołubia znajduje się poprotestancki neogotycki kościół z końca XIX wieku, na którego poddaszu znajdują się miejsca noclegowe dla młodzieży. Teraz w kierunku północno-wschodnim kierujemy się do **Wieżycy**, nieopodal której znajduje się wzniesienie o tej samej nazwie, będące najwyższym punktem na Niżu Europejskim (329 m.n.p.m.). Na szczycie tego fragmentu moreny czołowej znajduje się punkt widokowy. Z Wieżycy kierujemy się do Kartuz i do Gdańska, kończąc tym samym wycieczkę.

Z pewnością każdy geograf będący z młodzieżą na Kaszubach wykorzysta ten fakt do krótkiego wykładu na temat rzeźby młodoglacjalnej tego regionu i jej genezy.

Adresy i telefony miejsc noclegowych oraz punktów gastronomicznych znaleźć można w przewodnikach turystycznych i w Internecie.

Literatura:

- Bolduan J., 1997, Nowy Bedeker Kaszubski, Wydawnictwo „Oskar”, Gdańsk.
- Ellwart J., 1999, Kaszuby, Przewodnik turystyczny, Wydawnictwo „Region”, Gdynia.
- Mamuszka F., 1983, Pomorze Gdańskie, Panorama turystyczna, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.
- Ostrowska R., Trojanowska I., 1974, Bedeker Kaszubski, Wydawnictwo Morskie, Gdynia.

Region jako pojęcie geograficzne

Wprowadzenie

Geografia, podobnie jak i inne dyscypliny wiedzy, posiada swoją własną, specyficzną terminologię, w tym pojęcia będące jej podstawami naukowymi. Wśród nich znajdujemy określenie – region. Jak zauważa B. Rychłowski (1967), już w starożytności przedmiotem zainteresowania były: lokalizacja, cechy rozmieszczenia i zróżnicowanie przestrzenne oraz regionalizacja różnego typu zjawisk w przestrzeni. Charakteryzując te elementy, starano się poszukiwać określonych prawidłowości, pozwalających na poszerzanie wiedzy geograficznej. Ze względu na obszerność tej problematyki, zwrócono tutaj uwagę jedynie na najistotniejsze – zdaniem Autora – elementy teorii regionu w geografii, przede wszystkim w obrębie geografii społeczno-ekonomicznej.

Region, regionalizacja a pojęcia pokrewne

Region jest jednym z kilku pojęć pozwalających charakteryzować pewne terytorium jako odrębne w stosunku do otoczenia. Podstawowym terminem, a zarazem najszerszym z nich jest *przestrzeń*, definiowana najczęściej jako wszystko to, co nas otacza. Logicznie węższym określeniem jest *obszar*, tj. dowolny fragment przestrzeni. Trzecią w kolejności jest *strefa*, będąca częścią przestrzeni z wyraźnie widocznym już jednak kryterium wydzielenia, np. strefa klimatyczna, strefa określonych upraw, hodowli, strefa zamieszkała (ekumena) bądź niezamieszkała przez człowieka (anekumena). Na czwartym, najniższym szczeblu hierarchicznym znajdujemy *region*, traktowany w literaturze przedmiotu najczęściej jako (S. Berezowski, 1978):

- terytorium posiadające możliwie wiele cech wspólnych, a zarazem wiele różnic w stosunku do obszarów otaczających (tzw. region powierzchniowy);
- terytorium obejmujące miasto lub zespół miast wraz z ich otoczeniem, gdzie istnieje sieć wzajemnych powiązań społeczno-ekonomicznych, skierowanych głównie w stronę ośrodka największego w regionie;

bądź też w rozważaniach K. Dziewońskiego (1967B) jako:

- region statystyczny (narzędzie badania),
- region administracyjno-planistyczny (narzędzie działania),
- oraz region obiektywny (przedmiot poznania).

W zależności od celu dokonywanej delimitacji regionów, możemy odpowiednio: po pierwsze – wydzielać regiony w oparciu o istniejące dane statystyczne, po drugie – wykorzystać owe dane dla celów administracyjno-planistycznych; czy też po trzecie – poszukiwać wnikliwej, obiektywnej charakterystyki zróżnicowań zjawisk geograficznych w konkretnym obszarze, opierając się przy tym na jednolitym podziale tego terytorium na jednostki przestrzenne (kwadraty, prostokąty, sześciokąty), „nałożonych” zarazem na badany obszar. Brak jest wówczas ewentualnych zniekształceń struktury przestrzennej zjawisk, a wywołanych nieporównywalnością kształtu i wielkością jednostki podstawowej. Obydwa wskazane dwa podziały regionów traktowane są w literaturze przedmiotu jako podstawowe.

Obok regionu spotykamy także pojęcie *regionalizacji*. Posiada ona dwa znaczenia. Po pierwsze – oznacza procedurę wyodrębniania regionu, inaczej jego delimitację; po drugie zaś – stanowi efekt końcowy postępowania, czyli konkretne wydzielenie regionu lub grupy regionów. W geografii spotykamy bardzo wiele narzędzi pozwalających na przeprowadzenie regionalizacji. Można je podzielić na:

- ogólnogeograficzne, jak i specyficzne tylko dla geografii fizycznej bądź społeczno-ekonomicznej;
- jak również na indukcyjne oraz dedukcyjne.

Wśród metod ogólnogeograficznych na uwagę zasługują zwłaszcza procedury matematyczno-statystyczne. Z uwagi na cechy specyficzne poszczególnych dyscyplin geograficznych, niektóre procedury mają natomiast ograniczony charakter wykorzystania.

Niezależnie do jakiej grupy należy dana procedura regionalizacji, pozwala ona w drodze podziału większego terytorium na mniejsze obszary uzyskać jednostki przestrzenne nazywane regionami (metoda dedukcyjna) lub też poprzez odpowiednie grupowanie najmniejszych jednostek otrzymać ich skupienia, będące regionami (metoda indukcyjna). Przykładem pierwszego rodzaju może być podział Polski na krainy fizyczno-geograficzne, które z kolei dzielimy odpowiednio na mezoregiony, a te z kolei na mikroregiony. Postępowanie indukcyjne jest trudniejsze, wymaga bowiem wyboru określonej miary (funkcji) grupowania jednostek podstawowych. Jeśli przedmiotem badania byłby zbiór miast i gmin woj. śląskiego, dla których posiadamy informację o liczbie mieszkańców w poszczególnych przedziałach wieku, to celem analizy może być próba wydzielenia regionów młodych, średnio zaawansowanych, jak i starych demograficznie. Porównujemy zatem każde z miast bądź gmin z pozostającymi

stałymi i na podstawie zróżnicowania struktury wieku staramy się łączyć ze sobą w grupy miejscowości podobne do siebie pod tym względem.

Należy tu wyraźnie podkreślić, iż nie każdy podział, bądź grupowanie, daje nam regionalizację. Może być bowiem tak, iż to, co uzyskamy tak naprawdę jest klasyfikacją. Dotykamy tutaj bardzo istotnego rozróżnienia pojęcia regionalizacji od klasyfikacji. Ta pierwsza musi charakteryzować się bowiem zwartością terytorialną, wewnętrzną jednolitością, wynikającą ze wspólnoty rozwoju historycznego, położenia geograficznego czy też przestrzennego powiązania części składowych regionu (A. Isaczenko, 1965). Jak stwierdza J. Kondracki (1976, s. 106): „W teorii regionalizacji fizycznogeograficznej wyróżnia się kilka podstawowych zasad. Należy do nich przede wszystkim zasada terytorialnej zwartości regionów. Jednostka regionalna nie może się składać z kilku nie łączących się części, bowiem wtedy mamy do czynienia z odrębnymi regionami, z których każdy jest niepowtarzalny i ma pewne cechy indywidualne. Drugą zasadą jest pewna jedność genetyczna, wpływająca na ukształtowanie się określonych cech danej jednostki regionalnej. Trzecia zasada wynika z dialektycznego rozumienia wzajemnego powiązania zjawisk w przyrodzie i dotyczy kompleksowego pojmowania jednostek regionalnych, co oznacza, że każdy region fizyczno-geograficzny jest rozumiany jako całość złożona z wszystkich składników epigeosfery”. Podobnie jest w przypadku geografii społeczno-ekonomicznej. Region musi być przestrzennie zwarty, stanowiąc jednolitą część większego terytorium (np. kraju), posiada określoną specjalizację produkcyjno-usługową, jak również centrum zarządzająco-administracyjne w postaci głównego miasta (A. Fajferek, 1966).

Z uwagi na wskazane cechy, regionalizacja jest szczególnym przypadkiem klasyfikacji, ta ostatnia bowiem – zarówno jako procedura grupowania lub podziału – nie spełnia przede wszystkim warunku zwartości terytorialnej. Wracając do wcześniejszego przykładu badania struktury wieku ludności województwa śląskiego, może być bowiem tak, iż z tym samym typem struktury (młodej, średniej lub starej demograficznie), spotykamy się w różnych częściach województwa. W rezultacie brak będzie wspomnianej zwartości terytorialnej miast i gmin należących do jednego typu struktury wieku.

Należy tu zauważyć, iż poszukując podziału terytorium na regiony fizyczne, czy też społeczno-ekonomiczne, opieramy się o określony zbiór cech, jak i wybraną procedurę regionalizacji. Inny zestaw cech bądź inna procedura da nam odmienny kształt regionu. Jest to zatem podstawowa słabość tzw. analitycznej koncepcji regionu (Z. Chojnicki, 1996). Z kolei koncepcja przedmiotowa traktuje region jako realny składnik rzeczywistości społecznej, gdzie obok wymiaru materialnego bardzo istotnym elementem są elementy niewidoczne, m.in. takie jak świadomość regionalna, będąca „zbiorem poglądów, przekonań i postaw ludzi wobec regionu jako obszaru ich zamieszkania i działalności” (Z. Chojnicki, 1996, s. 33). Tym samym regiony to „stale zmieniające się

i społecznie znaczące historyczne i geograficzne formacje, których mieszkańcy interpretują i reagują na zdarzenia i procesy w szczególnie sposób, będący konsekwencją unikalnego kontekstu społecznego i fizycznego, w którym się znajdują” (A. B. Murphy, 1991, s. 25). Podział na koncepcję analityczną i przedmiotową wiąże się z rozwojem teoretycznym całej geografii, z obecnością w latach 50. i 60. XX wieku metod matematyczno-statystycznych, pozwalających rozwijać koncepcję analityczną. Pojawienie się i przeobrażenia geografii społecznej pozwoliły natomiast na ukształtowanie się koncepcji przedmiotowej regionu. O ile zatem pierwsza z koncepcji „ujmuje region jako jednorodny obszar występowania pewnej cechy lub zespołu cech istotnych z punktu widzenia założeń problemu badawczego” (Z. Chojnicki, 1996, s. 8), o tyle druga z nich zakłada istnienie regionów niezależnie od badaczy, których zadaniem jest ich odkrywanie, a nie tworzenie. Odnosząc to, co na temat miasta napisał przed laty R. E. Park (1915), do rozważanego tutaj przedmiotowego pojęcia regionu można byłoby powiedzieć, iż jest on „czymś więcej niżli aglomeracją jednostek wyposażonych w dobra komunalne, takie jak: ulice, nieruchomości, oświetlenie elektryczne, tramwaje, telefony, itp. Region jest także czymś więcej niżli prostą konstelacją instytucji i aparatów administracyjnych: trybunałów, szpitali, szkół, posterunków policji oraz urzędów wszelkiego rodzaju. Jest on stanem ducha, zespołem zwyczajów i tradycji, postaw i sentymentów, nieodłącznie powiązanych z tymi zwyczajami i transmitowanymi poprzez tradycje. Inaczej mówiąc, region jest produktem natury, zwłaszcza zaś natury ludzkiej”.

Nie ulega wątpliwości, iż formowanie się podstaw naukowych geografii w XIX wieku wraz z odkryciami naukowymi w tym i następnym stuleciu, przyczyniły się do rozwoju badań nad regionami, czego wyrazem była dominująca aż do połowy XX wieku pozycja geografii regionalnej. Podstawową cechą prowadzonych badań było dążenie do zawarcia w pojęciu *region* określonej syntezy naukowej, obejmującej zarówno zróżnicowanie środowiska przyrodniczego, jak i cech demograficzno-społecznych, gospodarczych, historycznych, etnograficznych, itp. Jednocześnie dowodzono, iż pierwszoplanową rolę w delimitacji granic regionu i determinowaniu jego wewnętrznych własności pełnią cechy fizyczno-geograficzne, zaś dopiero w drugiej kolejności zróżnicowania związane z działalnością człowieka (F. Ratzel, 1889, 1891). W zależności od stopnia dominacji jednych, bądź drugich w strukturze regionu, mówimy o regionach naturalnych (fizyczno-geograficznych) lub sztucznych (społeczno-ekonomicznych).

Rozwój metodologii geografii po II wojnie światowej przyczynił się do narastającego podziału między regionalizacją fizyczno-geograficzną a społeczno-ekonomiczną. O ile ta pierwsza odnosi do cech przyrodniczych, o tyle druga z nich związana jest z badaniem różnych kategorii cech. Możemy mieć tutaj do czynienia z elementami zagospodarowania obszaru (region ekonomiczny),

cechami ludnościowymi (region demograficzno-społeczny), czy też stanem świadomości społecznej (region wyobrażeniowy).

Struktura regionu i jej zmiany w czasie

Regiony posiadają wymiar przestrzenny, strukturalny, jak i cechują się określoną historią przemian. Jeżeli ograniczymy nasze rozważania do regionów społeczno-ekonomicznych, to zdaniem K. Dziewońskiego (1961, 1967B) ich powstanie jest pochodną terytorialnego podziału pracy, tj. specjalizowaniem się obszarów w zakresie prowadzonej działalności gospodarczej. Historyczne przejście z epoki feudalnej do kapitalizmu wywołało na przełomie XVIII i XIX wieku burzliwy rozwój gospodarki w różnych częściach Europy, jak i poza nią, czego jedną z konsekwencji było pojawienie się w dominującym dotąd krajobrazie rolniczym miejskich form koncentracji osadnictwa i przemysłu. Odtąd nowe technologie wytwarzania, nowe gałęzie przemysłu czy też wynalazki, powodują nie tylko rozwój cywilizacyjny, ale znajdują również odzwierciedlenie w formowaniu się określonych typów regionów. Jak dowodził D. N. Kondratiew (1925), mniej więcej co 50 lat notujemy zmiany jakościowe w gospodarce, powodujące, iż rozwija się ona w formie następujących po sobie cykli. Pierwszy z nich wiązał się z pojawieniem maszyny parowej, która zintensyfikowała eksploatację węgla kamiennego, jak i przyczyniła się do mechanizacji produkcji włókienniczej. „W drugim cyklu głównymi innowacjami były: rozwój kolejnictwa, nowa technologia wytopu stali i ekspansja czarnej metalurgii. W trzecim cyklu rozwinęła się produkcja mechaniczna (w tym silniki spalinowe i elektrotechniczne) oraz podstawowa chemia. Czwarty cykl, który przypadł na połowę XX stulecia, charakteryzował się zastąpieniem podstawowego surowca energetycznego, jakim był węgiel, ropą naftową, umasowaniem produkcji (...), ekspansją petrochemii, złożonych obrabiarek oraz początkiem informatyki. Obecnie mamy do czynienia z piątym cyklem, w którym rozwinął się przemysł lotniczy i pojawił kosmiczny, rozwinięte zostały techniki telekomunikacyjne, informatyka, biochemia oraz inżynieria genetyczna” (B. Jałowiecki, 1993, s. 26).

W konsekwencji, w przestrzeni społeczno-ekonomicznej obserwujemy jednocześnie zarówno procesy pogłębiających się zależności i narastanie dysproporcji rozwojowych między różnymi fragmentami obszarów, regionów, krajów, itp. (G. Myrdal, 1957), równoległe zaś stopniowego zmniejszania się zależności i dysproporcji w tym zakresie (A. Hirschmann, 1958).

Zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku kierunek oraz skala dokonujących się przeobrażeń jest w dużej mierze pochodną istniejącej bazy ekonomicznej regionu. Pod pojęciem bazy ekonomicznej rozumiemy całokształt działalności gospodarczych jakiegось obszaru (np. miasta, regionu). Dzieli się ona na trzy sektory bądź dwie sfery (Dziewoński, 1967A, 1971), odpowiednio sektor – specjalizacji, komplementarny, obsługujący; czy też sferę egzogeniczną

i endogeniczną. Sektor specjalizacji to dominująca działalność gospodarcza w regionie, która jednocześnie bierze podstawowy udział w wymianie międzyregionalnej. Determinuje ona zatem rolę danego regionu w strukturze regionalnej większego terytorium, np. województwa czy też kraju (B. Rychłowski, 1967). Sektor komplementarny – zwany inaczej uzupełniającym – tworzy warunki sprawnego funkcjonowania tego pierwszego. Jest to infrastruktura techniczna, czyli sieć energetyczna, gazowa, wodociągowa, kanalizacyjna, transportowa, telekomunikacyjna, itp. Z kolei sektor obsługujący zaspokaja bieżące potrzeby ludności danego regionu w zakresie dóbr i usług powszechnego użytku (B. Rychłowski, 1967). Ze względu na fakt, iż pierwsze dwa sektory biorą bezpośredni udział w powiązaniach ponadregionalnych nazywamy je łącznie sferą egzogeniczną (regionotwórczą). Jej dopełnieniem jest sfera endogeniczna, czyli działalność sektora obsługującego. Podajmy teraz przykłady bazy ekonomicznej. W regionie górnośląskim do sektora specjalizacji niewątpliwie należą górnictwo węgla kamiennego i hutnictwo żelaza; w regionie trójmiejskim przemysł stoczniowy; w regionie legnicko-głogowskim eksploatacja rud miedzi; w regionie tarnobrzeskim wydobywanie siarki, itp. Aby każda z tych działalności gospodarczych mogła być realizowana, potrzebne są różnego typu media techniczne. Ponieważ w każdym regionie spotykamy określoną grupę mieszkańców, ich potrzeby także muszą być zaspokajane (np. handel, usługi podstawowe typu – szewc, krawiec, pralnia, przychodnia zdrowia, szkoła i inne).

Ponieważ każda z wymienionych działalności gospodarczych jest z jednej strony wynikiem historycznego procesu formowania się regionu, jak i z drugiej strony wykazuje mniejszą lub większą dynamikę zmian w czasie, w konsekwencji poszczególne działalności mogą w różnym czasie pełnić rolę wiodącą. Wynika to ze wzmiankowanej wcześniej koncepcji N. D. Kondratiewa (1925) czy też etapów formowania się regionów. W zakresie tego ostatniego procesu przytoczmy jedynie dwie koncepcje. Pierwsza z nich jest autorstwa L. Schätzla (1978), druga zaś Z. Chojnickiego (1996). L. Schätzl dowodzi, iż mamy do czynienia z czterema etapami gospodarczego formowania się regionu. Są to: etap przedprzemysłowy, uprzemysłowienia, przemysłowy i poprzemysłowy. W pierwszym z nich – charakterystycznym dla feudalizmu – struktura przestrzenna osadnictwa jest w miarę równomierna, zaś poszczególne ośrodki miejskie posiadają raczej niewielkie strefy wpływu na obszary otaczające. Etap uprzemysłowienia to początek narastania różnic pomiędzy ośrodkami, wyodrębniania się ośrodków, w których koncentruje się wzrost gospodarczy. Tym samym narastają dysproporcje przestrzenne, społeczne, jak i gospodarcze. Trzecia faza przekształceń to wyodrębnianie się subcentrów na peryferiach miast centralnych. Przejmują one część funkcji pełnionych do tej pory przez miasta największe. Jednym z przejawów tej fazy może być formowanie się ośrodków o funkcjach satelitarnych (miasta-sypialnie) w stosunku

do całego zespołu miejskiego. W etapie poprzemysłowym regionalne czynniki rozwoju są wykorzystane optymalnie, a ponadto w polityce lokalnej minimalizuje się wewnętrzne (strukturalne i przestrzenne) różnice. Tym samym region w swoich przemianach osiąga etap równowagi terytorialnej, społecznej i gospodarczej.

W zbliżony sposób etapy przemian regionu przedstawia Z. Chojnicki (1996). Jego zdaniem mamy do czynienia z czterema fazami. Są to:

- krystalizacja przestrzenno-materialna regionu;
- rozwój świadomości regionalnej;
- kształtowanie się podstaw instytucjonalnych regionu;
- stabilizacja regionu.

W pierwszej z nich formułuje się struktura przestrzenna regionu, obejmująca przede wszystkim układ osadniczy, a w raz z nim infrastruktura gospodarcza i techniczna. Tereny mieszkaniowe, przemysłowe oraz różnego typu media techniczne (np. sieć ciepłownicza, energetyczna, gazowa, telekomunikacyjna, transportowa, wodociągowo-kanalizacyjna, itp.), tworzą osnowę zarówno dla codziennej egzystencji człowieka, jak i przesłankę zaspokajania różnego typu potrzeb usługowych (infrastruktura techniczna).

Wraz z krystalizacją przestrzenną tworzy się określony stan świadomości regionu, tj. poglądy i przekonania mieszkańców dotyczące:

- a) charakteru i kształtu regionu;
- b) wartościowania regionów wśród autochtonów, jak i osób z zewnątrz;
- c) czy też symboliki regionu (np. z jakimi elementami jest on najczęściej utożsamiany w świadomości społecznej).

Rozwój instytucjonalny wiąże się z jednej strony z wyposażaniem regionu w różnego typu placówki infrastruktury społecznej (szkolnictwo, ochrona zdrowia i opieka społeczna, administracja i wymiar sprawiedliwości, kultura i sztuka, kultura fizyczna i turystyka), jak i z drugiej strony pełnieniem określonych funkcji administracyjno-samorządowych.

Zdaniem Z. Chojnickiego (1996), w miarę słabnięcia dynamiki przemian społeczno-ekonomicznych, dojrzewania struktury przestrzenno-funkcjonalnej, region wchodzi w fazę stabilizacji. Czynniki motoryczne, pobudzające dotąd region do rozwoju, przestają odgrywać istotną rolę. Przykładowo, słabnie dynamika zaludnienia, skala napływu migracyjnego czy też wielkość nakładów inwestycyjnych w gospodarce.

Jakie są przyczyny wystąpienia fazy stabilizacji? Biorąc pod uwagę całościowy kształt zmian zachodzących w obrębie regionu, można je podzielić na: a) strukturalne, b) sekularne (W. Długoborski, 1967). Te pierwsze są szybkimi w czasie przeobrażeniami jakościowymi – istotnymi z punktu widzenia struktury funkcjonalnej. Te drugie, to powolne, najczęściej ilościowe zmiany strukturalne, będące pochodnymi tych pierwszych. Przykładowo, lokalizacja dużych zakładów przemysłowych przyczynia się do wzrostu liczby pracujących w re-

gionie, wytworzenia większego dochodu narodowego. Jeśli obiektem zainteresowania są regiony przemysłu wydobywczego, to konsekwencją budowy kopalń (zmiany strukturalne) jest proces długofalowego – z pokolenia na pokolenie – adaptowania zarówno w zakresie kwalifikacji zawodowo-technicznych, jak i nawyków społecznych (np. model rodziny górniczej). Skala oraz kierunek przeobrażeń strukturalno-sekularnych są w ogromnej mierze determinowane uwarunkowaniami rozwojowymi, definiowanymi w literaturze przedmiotu jako „przesłanki determinujące przekształcenia w społeczno-ekonomicznej strukturze regionu, w jego poziomie technicznym i technologicznym oraz we wzajemnym oddziaływaniu względem środowiska przyrodniczego. Inaczej mówiąc, są to pewne potencjalnie istniejące korzyści, stymulujące rozwój regionalny” (S. L. Bagdziński, W. Kosiedowski, M. Marszałkowska, 1995, s. 41). Dzielią się one na ogół w cztery grupy uwarunkowań, tj. czynniki ekonomiczne, społeczne, techniczne i technologiczne oraz ekologiczne.

Warto zwrócić uwagę na fakt, iż obok uwarunkowań rozwojowych, istotną rolę w przeobrażeniach społeczno-gospodarczych regionów odgrywają różnego typu bariery. Jedną z najbardziej znanych w literaturze jest klasyfikacja barier według W. Maika i J. Paryska (1978), którzy wyodrębnili:

- a) z punktu widzenia charakteru ograniczeń – bariery ilościowe i jakościowe; bądź strukturalne i funkcjonalne. W pierwszym przypadku bierzemy pod uwagę skalę natężenia zjawiska (bariery ilościowe), czy też ich rodzaj (bariery jakościowe). W drugim przypadku zwracamy uwagę na konsekwencje ich oddziaływania, tj. wpływ na strukturę zjawiska, procesu, itp., czy też na pełnione funkcje;
- b) z punktu widzenia kryterium rodzajowego mogą to być bariery naturalne, demograficzne, społeczne, ekonomiczne, organizacyjne czy też instytucjonalne;
- c) z punktu widzenia hierarchii jednostek przestrzennych: bariery lokalne, regionalne, krajowe czy też ponadnarodowe;
- d) ze względu na wymiar czasowy spotykamy bariery: potencjalnie istniejące, aktualne, mogące wystąpić w bliższej lub dalszej przyszłości; czy też jednorazowe, okresowe, stałe;
- e) bądź ze względu na sposób powstawania i oddziaływania: bariery deterministyczne i stochastyczne. W przypadku pierwszych z nich, pod wpływem określonego czynnika lub grupy czynników zawsze wystąpi dana bariera rozwoju regionalnego. Z kolei w drugim przypadku wystąpienie takiej bariery jest w określonym stopniu prawdopodobne.

Każdy z tych elementów może stanowić przyczynę etapu stabilizacji regionu.

Podsumowanie

Z uwagi na podkreślaną już wcześniej obszerność problematyki regionu w badaniach geograficznych, nie wszystkie wątki problemowe zostały tutaj

poruszone. Z dokonanego bardzo skrótowo przeglądu niektórych kwestii – zwłaszcza terminologicznych, genezy, zmian w czasie czy też struktury regionu – wyłania się dynamiczny obraz tego zagadnienia. O ile druga połowa XIX wieku i lata międzywojenne to okres kształtowania się podstaw metodologicznych tego problemu badawczego, przede wszystkim w oparciu o geografę regionalną, kiedy region starano się traktować kompleksowo (jedność zjawisk fizyczno-geograficznych i społeczno-ekonomicznych), o tyle lata późniejsze przynoszą nie tylko nowe spojrzenie, ale również doprowadzają do szybkiego rozdźwięku między regionalizacją fizyczno-geograficzną i społeczno-ekonomiczną. Jednocześnie – wraz z rozwojem geografii społecznej – pojawia się problematyka świadomości i tożsamości regionalnej. Świadomość „stanowi konsekwencję indywidualnego rozwoju biologiczno-psychicznego człowieka, natomiast tożsamość jest pochodną rozwoju edukacyjno-kulturowego. Świadomość kształtowana jest już od momentu narodzin, natomiast tożsamość od chwili dostrzegania odmienności społeczno-kulturowych otoczenia w relacji do dalej położonych obszarów (...) Nie ulega wątpliwości, iż obydwa zjawiska cechują się zróżnicowaniem przestrzennym zarówno w skali lokalnej, jak i regionalnej” (J. Runge, 1999, s. 37), co przyczynia się do szerokiego podejmowania przez geografów prób przedstawiania wzmiankowanej problematyki.

Literatura:

- Bagdziński S. L., Kosiedowski W., Marszałkowska M., 1995, Ekonomiczne założenia rozwoju i restrukturyzacji regionu w warunkach transformacji systemowej, [w:] S. L. Bagdziński, W. Maik, A. Potoczek (red.), *Polityka rozwoju regionalnego i lokalnego w okresie transformacji systemowej*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 35-71.
- Berezowski S., 1978, Podstawowe układy ekonomiczne przestrzeni geograficznej, *Folia Geographica*, Series: *Geographica-Oeconomica*, Oddział PAN w Krakowie, vol. XI, s. 33-44.
- Chojnicki Z., 1996, Region w ujęciu geograficzno-systemowym, [w:] T. Czyż (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 7-43.
- Długoborski W., 1967, Kształtowanie się Zagłębia Górnosląskiego (próba analizy ekonomiczno-przestrzennej), *Śląski Kwartalnik Historyczny* Sobótka, Ossolineum, Wrocław, vol. XXII, nr 1-2, s. 109-127.
- Dziewoński K., 1961, Elementy teorii regionu ekonomicznego, *Przegląd Geograficzny*, Warszawa, z. 4, s. 593-613.
- Dziewoński K., 1967A, Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast, *Prace Geograficzne IG PAN*, nr 63.

- Dziewoński K., 1967B, Teoria regionu ekonomicznego, Przegląd Geograficzny, Warszawa, z. 1, s. 35-50.
- Dziewoński K., 1971, Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań, [w:] K. Dziewoński, M. Jerczyński, Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast, Prace Geograficzne IG PAN, nr 87, s. 9-110.
- Fajferek A., 1966, Region ekonomiczny i metody analizy regionalnej, PWE, Warszawa.
- Hirschmann A., 1958, The strategy of economic development, Yale University Press, New Haven/Conn.
- Isaczenko A., 1965, Osnovy lądshaftowiedienija i fiziko-geograficzeskoje rajonirowanije, Moskwa.
- Jałowicki B., 1993, Globalne uwarunkowania restrukturyzacji regionów, [w:] B. Jałowicki (red.) Polityka restrukturyzacji regionów – doświadczenia europejskie, Seria: Studia Regionalne i Lokalne, z. 11(44), Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 13-37.
- Kondracki J., 1976, Podstawy regionalizacji fizyczno-geograficznej, PWN, Warszawa.
- Kondratiew D. N., 1925, Bolszyje cikły koniunktury – cikły koniunktury, t. I, Moskwa.
- Maik W., Parysek J., 1978, Klasyfikacja i charakterystyka barier wzrostu w gospodarce przestrzennej, Biuletyn KPZK PAN, z. 99, s. 32-57.
- Murphy A. B., 1991, Regions as social constructs: the gap between theory and practice, Progress in Human Geography, vol. 15, 1, s. 22-35.
- Myrdal G., 1957, Economic theory and underdeveloped regions, London.
- Park R. E., 1915, The City: Suggestions for the investigation of human behaviour in urban environment, American Journal of Sociology, vol. 20, s. 577-612.
- Ratzel F., 1889, 1891, Antropogeographie, Stuttgart.
- Runge J., 1999, Region, regionalizacja oraz świadomość i tożsamość regionalna w świetle badań geograficznych, [w:] A. Matczak (red.), Badania nad tożsamością regionalną. Stan i potrzeby, Rada Krajowa Regionalnych Towarzystw Kultury, Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury, Uniwersytet Łódzki, Federacja Stowarzyszeń Kulturalnych Województwa Łódzkiego, Łódź-Ciechanów, s. 31-39.
- Rychłowski B., 1967, Regionalizacja ekonomiczna (zagadnienia podstawowe), Prace Geograficzne IG PAN, z. 64.

Region a chaos percepcyjny

Region czyli co?

Region jest pojęciem niejednoznaczny. Można wyróżnić dwa główne znaczenia terminu region: (1) region jako narzędzie działania (tj. województwo lub jego odpowiednik) i (2) region jako przedmiot poznania, a więc obszar faktycznie cechujący się odrębnością lub spójnością, niezależnie od jego organizacji formalnej (K. Dziewoński, 1967).

Nie wchodząc w tym miejscu w całą złożoność tego zagadnienia, warto jedynie stwierdzić, iż u podstaw koncepcji regionu leży podział powierzchni Ziemi na pewne wyodrębnione całości (D. Jędrzejczyk, 1993). Nie ma natomiast i nigdy nie było żadnej jednej powszechnie przyjętej koncepcji regionu (Z. Rykiel, 2001). Różnice w pojmowaniu regionu są tak duże, iż pod jednakową terminologią kryją się odmienne treści, co wprowadza do prac na temat regionu dotkliwy w skutkach chaos. Co więcej, nie tylko nie istnieje jedna koncepcja regionu jako przedmiotu poznania, lecz istniejące pod tym względem różnice poglądów są znacznie głębsze i wiążą się z zasadniczymi różnicami metodologicznymi, filozoficznymi, światopoglądowymi, a nawet ideologicznymi.

Region fizyczny a społeczno-ekonomiczny

Mimo przynębiających wniosków, jakie można by wyciągnąć z tego, co napisano wyżej, jedno stwierdzenie można sformułować jasno, mimo że w historii myśli geograficznej nie zawsze było ono oczywiste. Chodzi mianowicie o wyraźną różnicę koncepcyjną między regionem fizycznogeograficznym a regionem społeczno-ekonomicznym¹. Region fizycznogeograficzny jest związany z koncepcją podobieństwa tworzących go obszarów pod względem ich

¹ Przymiotnik *społeczno-ekonomiczny* pisze się z łącznikiem, gdyż łączy on pojęcia regionu społecznego i ekonomicznego. Przymiotnik *fizycznogeograficzny* pisze się natomiast łącznie, gdyż nie łączy on fizyki z geografiami, lecz odnosi się do geografii fizycznej.

struktury. Region społeczno-ekonomiczny jest natomiast związany z koncepcją powiązań funkcjonalnych między tworzącymi go obszarami. Między tymi dwoma rodzajami regionów istnieje kilka zasadniczych różnic:

- 1) Region fizycznogeograficzny jest regionem jednolitym, podczas gdy region społeczno-ekonomiczny jest regionem węzłowym – składającym się z ośrodka regionalnego (węzła) i strefy jego wpływów.
- 2) Region społeczno-ekonomiczny jest więc historycznie zmienny w ludzkim horyzoncie czasowym (co oznacza zmienność liczby, wielkości i granic regionów na danym obszarze w różnych czasach), zmienność regionów fizycznogeograficznych odnosi się natomiast – podobnie jak zmienność rzeźby powierzchni ziemi – do geologicznego horyzontu czasowego, co oznacza, że w ludzkim horyzoncie czasowym regiony te są niezienne.
- 3) Regiony fizycznogeograficzne istniałyby nawet, gdyby nie istniał człowiek, podczas gdy nie mogłyby wówczas istnieć regiony społeczno-ekonomiczne.
- 4) Regiony społeczno-ekonomiczne dostosowują się na dłuższą metę do granic państwowych, podczas gdy regiony fizycznogeograficzne są od tych granic niezależne.
- 5) Regiony fizycznogeograficzne są bezpośrednio zależne od rzeźby powierzchni ziemi, regiony społeczno-ekonomiczne natomiast – pośrednio.
- 6) Regiony fizycznogeograficzne są ciągłe przestrzennie (każdy z nich jest w jednym kawałku), rozłączne (nie nakładają się na siebie), a ich suma wyczerpuje cały obszar Ziemi; regiony społeczno-ekonomiczne natomiast nie muszą być ciągłe przestrzennie, mogą się na siebie nakładać i nie pokrywają całego obszaru Ziemi, gdyż na obszarach bezludnych i niezagospodarowanych nie może być regionów społeczno-ekonomicznych.

Z różnic tych wynika, że na tym samym obszarze mogą istnieć i istnieją w tym samym czasie regiony fizycznogeograficzne i społeczno-ekonomiczne, ale zasady podziału danego obszaru na regiony są w obu wypadkach odmienne. Warto to prześledzić na przykładzie pasma górskiego i równoległej doń doliny rzecznej. W regionalizacji fizycznogeograficznej byłyby to dwa odmienne regiony, między którymi granica przebiegałaby wzdłuż stoku. W regionalizacji społeczno-ekonomicznej natomiast region obejmowałby stok, a pasmo górskie i nurt rzeki stanowiłyby najbardziej oczywiste („naturalne”) granice (Z. Rykiel, 1985A). Tak więc w geografii fizycznej Podhale jest jednostką morfologiczną (regionem niskiego rzędu hierarchicznego), odrębną od Tatr. W geografii społeczno-ekonomicznej natomiast Tatry stanowią granicę Podhala, a więc północne stoki Tatr należą do Podhala.

Nazwy regionów

Jak widać na podanym wyżej przykładzie, nazwy regionów społeczno-ekonomicznych i fizycznogeograficznych mogą być zbieżne, a mimo to ich zasięgi

rozbieżne. Odmienna może też być hierarchia regionów różnych rządów. W geografii społeczno-ekonomicznej Małopolska i Śląsk są dwoma odrębnymi regionami tego samego rzędu. W geografii fizycznej natomiast Wyżyna Śląska jest częścią Wyżyny Małopolskiej.

Dawniej istniał pogląd – odrzucony obecnie przez naukę, chociaż pokutujący wciąż w geografii szkolnej – o rzekomej zbieżności regionów fizyczno-geograficznych i społeczno-ekonomicznych. Mówiono wtedy o „regionach geograficznych” (M. Janiszewski 1959) lub przynajmniej starano się wykazać „ogólne podobieństwo między regionami naturalnymi a historycznymi” (J. Szczepkowski, 1977). Źródłem tej zbieżności była jednak z reguły zbieżność nazw, mimo odmienności kryjącej się za nimi treści, dlatego pogląd taki określa się mianem nominalizmu, według którego odrębnym nazwom odpowiadają odrębne byty jednostkowe. W rzeczywistości natomiast nie może być mowy o identyfikacji podziałów przyrodniczych z podziałami społeczno-ekonomicznymi (J. Kondracki, 1981).

Świadomość i podświadomość regionalna

Mianem świadomości regionalnej obejmuje się tę część świadomości społecznej, która odnosi się do poczucia odrębności własnego regionu lub własnej grupy regionalnej (Z. Rykiel, 1985A). Na tej podstawie można wyróżniać regiony sentymentalne – związane z układem i zasięgiem przestrzennym związków emocjonalnych między grupami ludzkimi a ich terytorium. Regiony sentymentalne są regionami konstytuowanymi przez sentymenty społeczne w skali regionalnej, a szerzej – przez tożsamość regionalną. Do tych regionów odnosi się świadomość regionalna ich mieszkańców oraz umiejętność identyfikacji tych regionów przez osoby tam nie mieszkające (Z. Rykiel, 1985B). Regiony sentymentalne współczesnej Polski nawiązują do historycznych dzielnic piastowskich oraz do 17 województw sprzed 1975 roku (Z. Rykiel, 2002).

Inną kategorią pojęciową są natomiast zachowania ludzkie w przestrzeni, tylko w niewielkim stopniu związane z sentymentami, w większym natomiast stopniu kształtowane przez czynniki ekonomiczne i społeczne. Układ przestrzenny i zasięg zachowań przestrzennych ludzi, tj. ich przemieszczeń w różnym cyklu czasowym, leży u podstaw kształtowania się regionów behawioralnych, związanych nie ze świadomością, lecz raczej nieświadomością (podświadomością) regionalną. Regiony behawioralne są więc regionami konstytuowanymi przez zachowania przestrzenne ludzi. Dla codziennych, cotygodniowych i corocznych zachowań przestrzennych podstawowe znaczenie mają potrzeby egzystencjalne, a nie sentymenty. Regionalizacja behawioralna ściśle nawiązuje do struktury krajowego systemu osadniczego. Regiony behawioralne nawiązują więc do regionów miejskich zogniskowanych wokół 11 ośrodków makroregionalnych lub ponad 40 ośrodków mezoregionalnych (Z. Rykiel, 2000).

Wielkość układów regionalnych a chaos percepcyjny

Przedstawione dotychczas różne układy regionalne są dalekie od wyczerpania całej ich różnorodności. Nawet jednak to jest wystarczającą podstawą do wytworzenia się chaosu percepcyjnego. Ten ostatni termin oznacza brak dominującego w danej zbiorowości ludzkiej sposobu postrzegania (percepcji) rzeczywistości przestrzennej. Pojęcie to i zjawisko trzeba rozpatrywać na tle współwystępowania wieloznaczności i niejasności różnorodnych podziałów tej samej przestrzeni oraz rozbieżności układów terytorialnych, przy czym są to podziały konstruowane dla odmiennych celów lub układy, które powstały i rozwinęły się w odmiennych warunkach (Z. Rykiel, 1999). Różne siatki podziałów przestrzennych, opartych na odmiennych zasadach, nakładają się na siebie, tworząc standardowy, pozornie uporządkowany, w rzeczywistości zaś pomieszany obraz świata.

W ramach regionów sentymentalnych rozwija się świadomość regionalna, podczas gdy regiony behawioralne są ramami przestrzennymi innych niż świadomość składników tożsamości regionalnej. Układy te nakładają się na siebie w różny sposób, co prowadzi do ukształtowania się potocznej świadomości regionalnej, która nawiązuje do obu tych układów regionalnych jednocześnie, a ponadto do wielu innych. Do kształtowania się potocznej świadomości, podświadomości i nieświadomości regionalnej przyczynia się tradycja rodzinna (środowiskowa) oraz publiczne systemy edukacyjne i para-edukacyjne (Z. Rykiel, 1985A, 1999), w tym nauczanie szkolne.

Świadomość regionalna a nauczanie szkolne

Przez tradycję rodzinną przekazuje się świadomość regionów sentymentalnych, odzwierciedlających konserwatywny obraz struktur przestrzennych, dość znacznie niekiedy różniących się od struktur behawioralnych. Ta rozbieżność między realnie istniejącym behawioralnym układem regionalnym, w którym się żyje, a sentymentalnym układem regionalnym, który się przeżywa, rodzi dezorientację i frustrację.

Te niekorzystne zjawiska mogłyby być łagodzone przez publiczne systemy edukacyjne, zwłaszcza nauczanie szkolne. Tak się jednak nie dzieje. Wynika to bowiem z braku spójności programowej między treściami regionalnymi przekazywanymi na lekcjach geografii, historii i języka polskiego. Na tych dwóch ostatnich przekazuje się świadomość przestrzenną zbliżoną do regionów sentymentalnych, na lekcjach geografii uczą się natomiast przede wszystkim o regionach fizycznogeograficznych, mniej o okręgach przemysłowych i województwach, nie wskazując – co najważniejsze – iż są to zupełnie od siebie odrębne układy przestrzenne. Rezultatem tego jest chaos percepcyjny, co wykazują badania świadomości regionalnej uczniów (Z. Rykiel 1985B).

Chaos percepcyjny w publicznych systemach para-edukacyjnych

Rezultaty wskazanego wyżej zjawiska można obserwować w prognozie pogody w programie pierwszym TVP. Warto jednak pamiętać, że jest to publiczny system para-edukacyjny o ogromnej sile oddziaływania. W treściach przekazywanych przez to medium miesza się otóż trzy różne układy regionalne: (1) fizycznogeograficzny (nizina, wyżyna, pojezierze, pobrzeże), (2) administracyjny (województwo) i (3) sentymentalny (Mazowsze, Małopolska, Podlasie itp.). W przekazywanych treściach można przy tym zauważyć zarówno zmiany módl (ubiegłoroczne Pojezierze Pomorskie zastąpiono tegoroczną Niziną Szczecińską), jak i niezmienną nieporadność językową; przykładem tego ostatniego zjawiska jest brak świadomości, że o ile sensowne jest powiedzenie w *Lubelskiem* czy w *Krakowskiem* oraz w (woj.) podlaskim czy mazowieckim, to bezsensowne, a nawet błędne językowo jest mówienie „w Podlaskiem” czy „w Mazowieckiem”.

Literatura:

- Dziewoński K., 1967, Teoria regionu ekonomicznego, *Przegląd Geograficzny*, t. XXXIX, z. 1, s. 33-50.
- Janiszewski M., 1959, Regiony geograficzne Polski, PZWS, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 1993, Region ekonomiczny jako system, [w:] D. Jędrzejczyk, W. Kusiński (red.), *Studia z historii i metodologii geografii ekonomicznej*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 57-78.
- Kondracki J., 1981, W sprawie podziału regionalnego Polski, *Przegląd Geograficzny*, t. LIII, z. 1, s. 82-85.
- Rykiel Z., 1985A, Badanie świadomości regionalnej – przykład regionu katowickiego, *Przegląd Geograficzny*, t. LVII, z. 1, s. 37-58.
- Rykiel Z., 1985B, Regional consciousness in the Katowice Region, Poland, *Area*, 17, s. 285-293.
- Rykiel Z., 1999, Przemiany struktury społeczno-przestrzennej miasta polskiego a świadomość terytorialna jego mieszkańców, *Prace Geograficzne IGiPZ PAN*, z. 170.
- Rykiel Z., 2000, Globalizacja, unionizacja i regionalizacja polskiej przestrzeni, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1 (1), s. 35-36.
- Rykiel Z., 2001, Krytyka teorii regionu społeczno-ekonomicznego, Wydawnictwa Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- Rykiel Z., 2002, Region kulturowy i jego istota, [w:] E. Orłowska (red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych*, Oddział Wrocławski Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Szczepkowski J., 1977, Struktura przestrzenna regionu bydgosko-toruńskiego. Ewolucja i dynamika, *Prace Geograficzne IGiPZ PAN*, Z. 118.

Statystyczna Nomenklatura Jednostek Terytorialnych w krajach Unii Europejskiej i w Polsce

Dla potrzeb gromadzenia regionalnych danych statystycznych z różnych dziedzin życia społeczno-gospodarczego oraz prowadzenia i koordynacji polityki regionalnej, Urząd Statystyczny Wspólnot Europejskich (Eurostat), w porozumieniu z krajami członkowskimi opracował na początku lat siedemdziesiątych tzw. nomenklaturę statystyczną Eurostatu (I. Pietrzyk, 2003). Powstał w ten sposób jednolity i spójny schemat podziału struktur terytorialnych państw członkowskich nazywany NUTS (*Nomenclature d'Unités Territoriales Statistiques*¹, *The Nomenclature of Territorial Units for Statistics* – Statystyczna Nomenklatura Jednostek Terytorialnych), wprowadzony ustawowo w krajach Wspólnot Europejskich w 1988 r. Podstawowym celem tej klasyfikacji jest podział lub połączenie jednostek terytorialnych dla potrzeb statystyki regionalnej. Podział taki pozwala na zbieranie informacji statystycznych, ich opracowywanie oraz dokonywanie analiz porównawczych w sposób jednolity na obszarze wszystkich państw członkowskich (T. Śmiłowska, R. Jabłoński, 2002).

Klasyfikacja NUTS dzieli kraje członkowskie Unii na terytorialne, hierarchicznie ząbębające się jednostki w pięciu poziomach², składające się – w większości przypadków – z całych jednostek administracyjnych. Trzy z nich reprezentują poziom regionalny (NUTS 1, NUTS 2, NUTS 3), dwa – poziom lokalny (NUTS 4, NUTS 5)³. Nowe podziały przeprowadzono na dotychczas istniejących siatkach podziałów administracyjnych, uzupełniając je, ale nie zastępując. Z założenia nie zrezygnowano z dotychczas istniejących podziałów oraz nie naruszano ukształtowanych historycznie granic (J. Szlachta, 1992).

¹ Skrót NUTS pochodzi od francuskojęzycznego, a nie – jak się zwykle u nas błędnie wprowadza – angielskiego określenia nomenklatury terytorialnych jednostek statystycznych (I. Pietrzyk, 2001).

² Do 1996 r. klasyfikacja NUTS obejmowała tylko trzy poziomy regionalne.

³ Klasyfikacja nie dotyczy podziałów specjalnych, funkcjonujących dla różnych celów na obszarze poszczególnych państw UE (J. Szlachta, 1992).

Poziom NUTS 1 opiera się na podziałach administracyjno-planistycznych obowiązujących w poszczególnych krajach⁴. W niektórych przypadkach cały kraj stanowi jednostkę na poziomie NUTS 1 (Dania, Irlandia, Luksemburg, Portugalia, Szwecja – patrz tab. 1). Jednostki tego szczebla dzielą się na całkowitą liczbę jednostek niższego szczebla NUTS 2⁵, które w większości krajów członkowskich odpowiadają konkretnym regionom wyodrębnionym jako jednostki administracyjno-samorządowe. Nie jest to jednak regułą, ponieważ w niektórych państwach (Finlandia, Grecja, Irlandia) regiony NUTS 2 nie mają własnych struktur administracyjnych czy samorządowych. Na poziomie NUTS 2 nadal niepodzielone pozostają Irlandia i Luksemburg, zaś w odniesieniu do Danii w różnych analizach statystycznych poziom ten reprezentowany jest przez cały kraj lub trzy mniejsze jednostki. Jednostki NUTS 3 odpowiadają w zasadzie określonym jednostkom administracyjnym, samorządowym lub ich grupom, natomiast poziom lokalny NUTS 4 określony został jedynie dla sześciu państw (Finlandia, Grecja, Irlandia, Luksemburg, Portugalia, Wielka Brytania). Ostatni poziom NUTS 5 jest najbardziej szczegółowy i występuje we wszystkich krajach członkowskich – obejmuje gminy lub jednostki terytorialne podobnego szczebla (T. Śmiłowska, R. Jabłoński, 2002). Państwa członkowskie Unii określono jako jednostki NUTS 0.

Klasyfikacja NUTS określana jest jako przykład czysto ekonomicznego podejścia do regionu i świadczy o niemożności wprowadzenia jednolitego podziału terytorialnego na obszarze wszystkich państw członkowskich. W Europie, stanowiącej obszar wpływów kilku stref kulturowych (anglosaskiej, germańskiej, łacińskiej), których wynikiem było oryginalne w każdym przypadku podejście do relacji między władzą centralną i terytorialną, mamy obecnie do czynienia z koegzystencją bardzo różnych systemów organizacji terytorialnej, w tym z prawdziwą mozaiką struktur regionalnych. Dlatego możemy mówić o istnieniu tylu modeli regionów, ile jest państw, w których one powstały (I. Pietrzyk, 2001).

Klasyfikacja terytorialna NUTS dzieli łączny obszar piętnastu krajów członkowskich UE na 77 regionów NUTS 1, 206 regionów NUTS 2 i 1 031 regionów NUTS 3, na poziomie lokalnym zaś – 1 074 jednostki NUTS 4 i 98 433 jednostki NUTS 5 (tab. 1). Liczba jednostek NUTS nie jest stała, albowiem wzrost liczby krajów członkowskich i regionów, które są ich integralną częścią, oraz modyfikacje podziałów administracyjnych niektórych krajów, powodują zmiany w liczebności jednostek terytorialnych w układzie klasyfikacji

⁴ Interesującej analizy zróżnicowania regionalnego na poziomie NUTS 1 dostarcza obszerne opracowanie J. Cole i F. Cole (1997).

⁵ We wszystkich dużych i w większości średnich krajów UE istnieje na poziomie NUTS 2 ograniczony terytorialnie region związany ze stolicą kraju, co można potraktować jako przywiązanie do tradycji historycznej (J. Szlachta, 1992).

Tab. 1. Jednostki terytorialne w układzie klasyfikacji NUTS.

Kraje	Liczba jednostek				
	NUTS 1	NUTS 2	NUTS 3	NUTS 4	NUTS 5
Ogółem UE	77	206	1 031	1 074	98 433
Austria	3 (grupy krajów związkowych)	9 landów (krajów związkowych)	35 (grupy Bezirken)	-	2 351 gmin
Belgia	3 regiony	11 (10 prowincji + stolica państwa)	43 okręgi administracyjne	-	589 gmin
Dania	1 (cały kraj)	1 (cały kraj)	15 hrabstw	-	276 gmin
Finlandia	2 (część kontynentalna + Wyspy Alandzkie)	6 Suuralueet (prowincje)	19 regionów (grup gmin)	88 Seutukunnat (związki międzygminne)	455 gmin
Francja	9 (8 ZEAT ^a + departamenty zamorskie łącznie)	26 regionów (22 metropolitalne + 4 zamorskie)	100 departamentów (96 metropolitalne + 4 zamorskie)	-	36 664 gmin
Grecja	4 (grupy regionów)	13 regionów rozwoju	51 departamentów	150 eparchies	5 921 gmin
Hiszpania	7 (grupy wspólnot autonomicznych)	18 (17 wspólnot autonomicznych + Melilla i Ceuta łącznie)	52 (50 prowincji + Melilla i Ceuta oddzielnie)	-	8 077 gmin
Holandia	4 landsdelen	12 prowincji	40 COROP	-	672 gminy
Irlandia	1 (cały kraj)	1 (cały kraj)	8 regionów	34 hrabstwa	3 445 DEDs/Wards
Luksemburg	1 (cały kraj)	1 (cały kraj)	1 (cały kraj)	12 kantonów	118 gmin
Niemcy	16 landów	38 Regierungsbezirke	445 Kreise	-	16 176 gmin
Portugalia	3 (część kontynentalna kraju + Azory i Madera)	7 regionów (5 regionów plan. i 2 regiony autonomiczne)	30 (grupy gmin)	305 gmin	4 208 parafii
Szwecja	1 (cały kraj)	8 Riksomraden	24 hrabstwa	-	286 gmin
Wielka Brytania	11 regionów standardowych	35 grup hrabstw	65 hrabstw (lub odpowiadających im jednostek)	485 dystryktów	11 095 wspólnot lokalnych
Włochy	11 grup regionów	20 regionów	103 prowincje	-	8 100 gmin
Polska	1 (cały kraj)	16 województw	44 grup powiatów	373 powiatów	2 489 gmin

a – ZEAT (*zones d'études et d'aménagement du territoire*) – strefy studiów i zagospodarowania przestrzennego wprowadzone we Francji przy okazji prac nad VI narodowym planem społeczno-gospodarczym (1971-1975).

Źródło: I. Pietrzyk, 2003, s. 72-73.

NUTS. Szczególnie liczne zmiany zachodzą na poziomie NUTS 2 (K. Gawlikowska-Hueckel, 2003).

Analiza wielkości poszczególnych jednostek, zarówno pod względem obszaru, jak i liczby ludności, wskazuje na duże zróżnicowanie na każdym z poziomów NUTS (tab. 2.). Na poziomie NUTS 1 średnia powierzchnia wynosi 68,1 tys. km², a liczba ludności 4,2 mln. Największą przeciętną powierzchnią charakteryzują się regiony Szwecji (410, 9 tys. km²) i Finlandii (169,1 tys. km²), najmniejszą – Luksemburg (2,6 tys. km²). Średnia powierzchnia jednostki na poziomie NUTS 2, zamieszkałej przeciętnie przez 1,8 mln mieszkańców, osiąga 23 tys. km², rozpiętość przeciętnej powierzchni wynosi od 68,9 tys. km² w Irlandii do 2,6 tys. km² w Luksemburgu. Na poziomie NUTS 3 średnia powierzchnia jednostki to 5,4 tys. km² (średnia liczba ludności – 410 tys.) – od 17,8 tys. km² w Finlandii i 17,1 tys. km² w Szwecji do 0,7 tys. km² w Belgii i Niemczech. Równie wyraźne jest zróżnicowanie ludnościowe poszczególnych jednostek⁶.

Nomenklatura NUTS znajduje zastosowanie w procesie zbierania, harmonizacji i udostępniania danych statystyk regionalnych krajów Unii Europejskiej oraz kształtowania polityki regionalnej tych krajów, szczególnie w przeprowadzaniu analiz stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego regionów pod kątem oceny zróżnicowania regionalnego oraz opracowywania programów rozwoju regionalnego (Rocznik..., 2000). Stanowi podstawę rozwoju regionalnych rachunków ekonomicznych, regionalnej statystyki rolnictwa oraz innych dziedzin statystyki regionalnej (H. Dmochowska, 2000).

Podział na jednostki klasyfikacji NUTS jest zatem nie tylko bazą statystyki dla różnych celów, ale ma także duże znaczenie gospodarcze i polityczne. Administracja terytorialna staje się ważną częścią systemu politycznego, gospodarczego i społecznego Unii Europejskiej. Jednostki statystyczne NUTS są podstawowymi jednostkami terytorialnymi polityki regionalnej. Dla polityki rozwoju regionalnego w układzie europejskim istotne są dwa poziomy – na poziomie II i III jednostki NUTS służą jako terytorialna przesłanka dla oceny możliwej aktywizacji regionalnej w oparciu o politykę regionalną i rynkową poprzez fundusze strukturalne Unii (S. Stańko, 1996). Fundusze strukturalne (regionalny, socjalny, rolny) uruchamiane są w przekroju poszczególnych regionów. Na poziomie NUTS 2 wyznaczane są obszary problemowe o niskim

⁶ Nieuwzględnione w tablicy skrajne wielkości każdego z typów regionów w poszczególnych krajach UE są bardzo silnie zróżnicowane zarówno pod względem liczby ludności, jak i powierzchni. Świadczy to o dużej elastyczności podejścia do problemu regionalizacji w poszczególnych krajach UE i równocześnie potwierdza, że w warunkach dojrzałej gospodarki rynkowej na tym samym szczeblu podziału mogą istnieć bardzo różne co do wielkości oraz potencjału społeczno-gospodarczego jednostki terytorialne (J. Szlachta, 1992).

Tab. 2. Charakterystyka jednostek terytorialnych do celów statystycznych.

Kraje ^a	Przeciętna powierzchnia (tys. km ²)			Przeciętna liczba ludności (tys.)		
	NUTS 1	NUTS 2	NUTS 3	NUTS 1	NUTS 2	NUTS 3
Ogółem UE	68,1	23,0	5,4	4 238	1 830	410
Austria	28,0	9,3	2,4	2 638	879	226
Belgia	10,2	3,4	0,7	3 348	1 116	234
Dania	43,1	43,1	2,9	5 171	5 171	335
Finlandia	169,1	56,4	17,8	2 527	842	266
Francja	70,4	24,4	6,3	6 546	2 266	589
Grecja	33,0	10,2	2,6	2 578	793	202
Hiszpania	72,1	28,0	9,7	5 584	2 171	752
Holandia	10,3	3,4	1,0	3 796	1 265	380
Irlandia	68,9	68,9	7,7	3 549	3 549	444
Luksemburg	2,6	2,6	2,6	393	393	393
Niemcy	22,3	8,9	0,7	5 039	2 015	148
Portugalia	30,7	13,1	3,1	3 286	1 408	329
Szwecja	410,9	51,4	17,1	8 668	1 084	361
W. Brytania	22,0	6,9	3,7	5 273	1 657	892
Włochy	27,4	15,1	3,2	5 169	2 843	599
Polska	312,7	19,5	7,1	38 654	2 416	878

a – dane dla krajów UE według stanu w 1996 r., dla Polski w 1999 r.

Źródło: Śmiłowska T., Jabłoński R., 2002, s. 69.

poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego⁷, a na poziomie NUTS 3 – obszary wymagające restrukturyzacji regionalnej⁸ (J. Szlachta, 2001).

W perspektywie przyszłego członkostwa w Unii Europejskiej Polska podjęła prace nad dostosowaniem podziału regionalnego do zasad obowiązujących na obszarze UE⁹. Włączając się do działań prowadzonych przez rząd RP, Główny Urząd Statystyczny zgłosił na początku 1999 roku wniosek włączenia do Narodowego Programu Przygotowania do Członkostwa Polski w UE (NPPC)

⁷ Poziom NUTS 2 odgrywa podstawową rolę w programach i funduszach strukturalnych UE.

⁸ Jednostki poziomu NUTS 3 stanowią podstawę delimitacji w programie INTERREG.

⁹ W miarę przystępowania kolejnych państw do Unii, obowiązane są one przekazać informacje o podziale swoich jednostek dostosowanym do wymogów Unii na każdym z poziomów (S. Stańko, 1996). Względnie dostosowawcze do wymogów polityki regionalnej Unii Europejskiej były ważną przesłanką reform w takich krajach jak Portugalia, Grecja czy Irlandia. Dopiero utworzone na najwyższym poziomie organizacji terytorialnej regiony stały się właściwym odniesieniem dla administracji UE w zakresie pomocy strukturalnej dla tych krajów (T. Kaczmarek, 2001).

zadań związanych z dostosowaniem polskiej statystyki do standardów europejskich. Zostały one przyjęte przez Komitet Integracji Europejskiej w 1999 roku i włączone do NPPC w postaci rozdziału 12. Statystyka. Zadania priorytetowe obejmowały m.in. przedsięwzięcia w zakresie wdrożenia wielopoziomowej Nomenklatury Jednostek Terytorialnych dla Celów Statystycznych (NTS), która nie była dotąd stosowana w Polsce, wdrożenia badań w zakresie statystyki regionalnej w określonych dziedzinach zgodnie z metodologią UE oraz przeliczenia zagregowanych danych statystycznych za lata 1990, 1995 i 1996 (z wybranych dziedzin) i za 1998 rok (ze wszystkich dziedzin) według nowego podziału administracyjnego kraju i jednostek terytorialnych NTS (T. Pawlak, B. Domaszewicz, 2003).

Nomenklatura Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NTS) została wprowadzona rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 13 lipca 2000 roku. (Dz. U. Nr 58, poz. 685). Do praktyki statystycznej wprowadzono ją w roku 2001. Nomenklaturę NTS opracowano na podstawie europejskiej nomenklatury NUTS obowiązującej w krajach Unii Europejskiej. NTS jest pięciopoziomową klasyfikacją, stosowaną w celu gromadzenia informacji, prowadzenia badań statystycznych oraz udostępniania ich wyników. Przy jej opracowaniu zastosowano następujące kryteria (H. Dmochowska, 2000):

- zgodność z ogólnymi zasadami konstrukcji nomenklatury NUTS;
- możliwość uzyskania poprawnej jakości wyników badań statystycznych na odpowiednich poziomach tej nomenklatury bez generowania dużych dodatkowych kosztów badań i opracowań (dotyczy to w szczególności poziomu 3);
- ciągłość terytorialna (możliwe jest łączenie obszarów przyległych niższego poziomu w jednostkę hierarchicznie wyższą).

Wprowadzenie podziału kraju na jednostki terytorialne do celów statystycznych wynikało z konieczności dostosowania do wymogów prawa Unii Europejskiej w zakresie statystyki regionalnej oraz funduszy strukturalnych. Nomenklatura NTS w zasadzie opiera się na obowiązującym podziale terytorialnym Polski, jedynie w przypadku poziomu 3 utworzono jednostki nie mające wprost odpowiedników w obowiązującym podziale terytorialnym.

NTS dzieli Polskę na terytorialne, hierarchicznie powiązane jednostki na 5 poziomach, z czego 3 poziomy określono jako regionalne, 2 zaś – jako lokalne. Poziom regionalny obejmuje (ryc. 1):

- POZIOM 1 – obszar całego państwa,
- POZIOM 2 – województwa (regiony) – 16 jednostek,
- POZIOM 3 – podregiony (grupy powiatów) – 44 jednostki.

Poziom lokalny obejmuje:

- POZIOM 4 – powiaty i miasta na prawach powiatu – 308 + 65 jednostek,
- POZIOM 5 – gminy (w tym gminy miejskie, będące miastami na prawach powiatu) – 2 489 (w tym 65) jednostek.

Ryc. 1. Poziom regionalny (NUTS 1, NUTS 2 – góra, NUTS 3 – dół) jednostek terytorialnych do celów statystycznych.

Źródło: opracowanie własne.

W porównaniu z krajami UE (tab. 2), Polska charakteryzuje się największą liczbą ludności na poziomie NUTS 1 (38 654 tys. osób) i jedną z większych na poziomie NUTS 3 (878 tys. osób). Na poziomie NUTS 2 znalazła się na czwartym miejscu z liczbą ludności 2 416 tys. Pod względem powierzchni polskie regiony na poziomach NUTS 2 i NUTS 3 zajmują dalsze pozycje (odpowiednio 10 i 12 miejsce wśród regionów unijnych), jedynie na poziomie NUTS 1 z powierzchnią 312,7 tys. km² nasz kraj plasuje się na drugim miejscu za Szwecją.

W podstawowych publikacjach GUS, zawierających przekroje regionalne, ukazują się wybrane informacje zagregowane na poziomie NTS 3 (podregionów). Pozostałe poziomy tej nomenklatury, jako pokrywające się z obowiązującym podstawowym podziałem terytorialnym kraju, są uwzględniane i podawane zgodnie z wcześniej opracowanym programem badań statystycznych i planem wydawnictw (H. Dmochowska, 2000).

Literatura

- Cole J., Cole F., 1997, *A geography of the European Union*, Routledge, London and New York.
- Dmochowska H., 2000, Nomenklatura jednostek terytorialnych do celów statystycznych, *Wiadomości Statystyczne*, nr 9, s. 40-42.
- Gawlikowska-Hueckel K., 2003, *Procesy rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej. Konwergencja czy polaryzacja?*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Kaczmarek T., 2001, *Reforma terytorialno-administracyjna Polski – porównanie z krajami Unii Europejskiej*, [w:] T. Czyż (red.), *Zróźnicowanie społeczno-gospodarcze w nowym układzie terytorialnym Polski*, Biuletyn KPZK PAN, z. 197, s. 131-155.
- Pawlak T., Domaszewicz B., 2003, *Integracja statystyki polskiej z Europejskim Systemem Statystycznym (ESS)*, *Wiadomości Statystyczne*, nr 7/8, s. 77-96.
- Pietrzyk I., 2001, *Miejsce i rola regionów w procesie integracji europejskiej*, [w:] J. Brdulak (red.), *Problemy rozwoju regionalnego*, VII Kongres Ekonomistów Polskich, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa, t. V, s. 99-124.
- Pietrzyk I., 2003, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- *Rocznik Statystyczny Województw 2000*, 2000, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Stańko S., 1996, *Klasyfikacje jednostek terytorialnych w Unii Europejskiej*, *Wiadomości Statystyczne*, nr 9, s. 51-59.

- Szlachta J., 1992, Regionalizacja w krajach Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, [w:] Z. Niewiadomski (red.), Regionalizacja w Polsce w świetle doświadczeń zachodnioeuropejskich, Biuletyn KPZK PAN, z. 160, s. 15-19.
- Szlachta J., 2001, Polityka regionalna Polski w perspektywie integracji z Unią Europejską, Studia Regionalne i Lokalne, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, nr 1(5), s. 25-40.
- Śmiłowska T., Jabłoński R., 2002, Przestrzenne zróżnicowanie sytuacji ekonomicznej i społecznej podregionów (NTS 3), Wiadomości Statystyczne, nr 11, s. 65-84.

Regiony transgraniczne – euroregiony

„Regionem transgranicznym jest potencjalny region wpisany w geografie, historię, ekologię, grupę etniczną, możliwości ekonomiczne itp. lecz ograniczony suwerennością państw położonych po obu stronach granicy” (Denis de Rougemont, 1978).

Regionem terytorialnym, wchodzącym w skład danego państwa lub kraju, a położonym po jednej stronie granicy państwa, jest region nadgraniczny lub pograniczny (W. Leimgruber, 1980, J. Gabbe, 1996, Z. Rykiel, 1990). W pojęciu regionu pogranicznego akcentuje się związki przestrzenne między narodowymi częściami regionu międzynarodowego. Jego rozwój zależny jest od szeregu uwarunkowań występujących w skali międzynarodowej, krajowej i regionalnej.

Region terytorialny, który wchodzi w skład dwóch lub więcej państw położonych po obu stronach granicy państwowej jest regionem transgranicznym. Pomimo że jest przecięty granicą lub granicami państwowymi, stanowi pewną całość funkcjonalną.

Ze względu na wzajemne oddziaływanie regionów położonych po obu stronach granicy, Z. Chojnicki (1998), za O. J. Martinezem (1994), wyróżnił cztery podstawowe typy regionów:

- *izolowane regiony nadgraniczne*, gdzie ze względu na skrajnie niekorzystne warunki praktycznie nie zachodzi wymiana transgraniczna. Granica jest zamknięta, a obywatele każdego z krajów są względem siebie obcy. Wojny, konflikty polityczne, nacjonalizm, różnice kulturowe i etniczne utrudniają bądź zupełnie uniemożliwiają handel i wszelkie kontakty międzyludzkie. Zagrożenie wybuchem konfliktu, brak stabilizacji, związane jest ze słabym zaludnieniem i niedorozwojem gospodarczym;
- *koegzystujące regiony nadgraniczne*, gdy państwa dążą do redukcji konfliktu granicznego lub gdy występują emocjonalne bariery po niedawnych wojnach. Niepokój w regionach nadgranicznych związany jest z możliwością „zmiany kursu”. Sytuacja jednak ulega stopniowej stabilizacji, granica

zostaje w pewnym stopniu otwarta, co pozwala na rozwój ograniczonych wzajemnych oddziaływań i powstanie wzajemnych stosunków między mieszkańcami;

- *współpracujące regiony nadgraniczne*, gdy utrzymuje się stabilność, a ekonomiczna i społeczna komplementarność pobudza wzrost transgranicznego oddziaływania, prowadzący do rozwoju regionów nadgranicznych, symbioza, ustabilizowane stosunki i korzystny klimat gospodarczy umożliwiają korzystny rozwój regionów po obu stronach granicy. Wzrost ten oparty jest o kapitał międzynarodowy, rynek międzynarodowy i międzynarodową siłę roboczą. Im większy jest przepływ zasobów gospodarczych i ludzkich przez granicę, tym bardziej powiązane są gospodarki narodowe. W efekcie tego powstają obustronne korzyści. Optymalnym przypadkiem jest stan, w którym obie strony są gospodarczo równoważne. W innej sytuacji istnieje zagrożenie upośledzenia słabszego partnera, chociaż nawet wtedy kooperacja jest korzystna dla obu stron;
- *zintegrowane regiony nadgraniczne*, o silnej stabilności, gdzie gospodarki obu krajów są funkcjonalnie połączone i przez granicę odbywa się swobodny ruch osób, towarów i kapitału. Ludność tych obszarów stapia się gospodarczo. Wymiana handlowa i transfer technologii prowadzi do podniesienia poziomu życia. Każde państwo rezygnuje z części suwerenności w interesie zabezpieczenia wspólnego postępu. Integracja pomiędzy ściśle powiązanymi dwoma państwami jest optymalna wówczas, gdy obie strony są stabilne politycznie, bezpieczne militarnie i silne gospodarczo.

Region transgraniczny wg L. Mazurkiewicza (1993) nie jest częścią jednej przestrzeni społeczno-ekonomicznej, lecz raczej sumą różnych przestrzeni związanych z terytoriami sąsiadujących ze sobą krajów. Ponieważ jest to system terytorialny złożony z podsystemów należących do różnych przestrzeni społeczno-gospodarczych, sposób organizacji jego struktury jest kombinacją sposobów, według których zorganizowane są struktury składowych podsystemów.

Według D. de Rougemonta (1978) region transgraniczny to potencjalny region, który można traktować jako całość pod względem geograficznym, historycznym, ekologicznym, narodowościowym, możliwości ekonomicznych itp., lecz rozdzielony granicą na obszary podlegające różnej władzy państwowej. Podobną definicję sformułowała M. Fic (1996) – określając region transgraniczny jako terytorium po obu stronach granicy państwowej, które z geograficznego punktu widzenia stanowią wyraźną całość, bądź stanowi jednolity kompleks terenów wykazujących cechy wspólne. Ludność takiego terytorium łączy pewne wspólne tradycje kulturowe i chęć współpracy dla pobudzenia postępu kulturowego, społecznego i gospodarczego.

Struktura regionu transgranicznego, podobnie jak większość regionów społeczno-ekonomicznych, ma charakter policentryczny. Składa się z tylu dominujących ogniw sieci (centrów), ile różnych podsystemów terytorialnych wcho-

dzi w skład regionu transgranicznego. Każdy z podsystemów posiada inny stopień domknięcia. Konsekwencją tego jest zróżnicowanie stopnia otwarcia na przepływy ludzi, towarów, usług i kapitału, a także różna podatność na zmiany systemu regionalnego. Zmiany te zachodzą zgodnie z nieliniową naturą związków i zależności w systemie regionalnym. Występujące tu sprzężenia zwrotne mogą mieć rozmaity charakter, a w związku z tym różnie mogą przebiegać procesy przenoszenia i zwielokrotniania zmian w poszczególnych podsystemach tego systemu.

Policentryczny charakter regionu transgranicznego powoduje, że stopień integracji struktury regionalnej jest niższy niż w regionie węzłowym. Powoduje to, że zmiany w strukturze regionu transgranicznego postępują wolniej, a zainicjowane w jednym z podsystemów niekoniecznie obejmują cały system regionalny.

Region transgraniczny jest strukturą dynamiczną, opartą o czynnik komplementarności rynkowej oraz korzyści płynące z konkurencyjności. Wymiana handlowa, kooperacja przemysłowa, transfer technologii, różnego rodzaju usługi na rzecz regionu położonego po drugiej stronie granicy – wszystko to przyczynia się do rozwoju transgranicznych powiązań ekonomicznych.

Wraz z integracją o charakterze gospodarczym następują przeobrażenia natury socjologicznej i psychospołecznej (świadomościowej). Proces wzajemnego poznawania i uzgadniania wspólnych systemów wartości z jednoczesnym tolerowaniem odmienności powinien likwidować występujące jeszcze uprzedzenia i tworzyć klimat wzajemnego zaufania.

Rezultatem intensyfikacji współpracy transgranicznej może być:

- wzrost – czyli ilościowy aspekt współpracy, dotyczy zwiększenia natężenia jednej formy współdziałania;
- rozwój – jakościowy aspekt współpracy, dotyczący różnicowania się płaszczyzn i form współpracy, przez co integracja jest coraz pełniejsza.

Tendencje wzrostowe i rozwojowe są więc wykładnikiem zwiększonego zintegrowania regionalnego, co doprowadza w rezultacie do uprzedmiotowienia i upodmiotowienia regionu transgranicznego (J. Jurek, 1996). Regiony transgraniczne nie są jednak w stanie rozwiązywać na drodze współpracy wszystkich swoich złożonych problemów. Część z nich ma więc nadal charakter państwowy, część międzynarodowy lub ogólnoeuropejski. Rozwiązywanie tych problemów wymaga koordynacji na różnych poziomach złożoności i skali terytorialnej (Z. Chojnicki, 1998).

Dla potrzeb współpracy transgranicznej, prowadzonej przez władze regionalne i lokalne oraz struktury gospodarcze i społeczne, utworzono struktury formalne – euroregiony (J. Gabbe i V. v. Malchus, 1995). Typowy schemat organizacyjny przewiduje istnienie zgromadzenia o charakterze quasi-parlamentarnym – pochodzącego z wyboru – jako organu najwyższego (stanowiącego), zarządu, różnorodnych stałych tematycznych grup roboczych oraz

sekretariatu (A. Mikołajczyk, 1998). Z. Przybyła (1995) także traktuje euroregiony jako związki formalne, zawiązywane pomiędzy organizacjami państwowymi lub samorządowymi, bądź nieformalne – tworzone przez stowarzyszenia naukowe, zawodowe itp. dla współpracy obszarów transgranicznych. Silny aspekt instytucjonalny euroregionów podkreślają: W. Frank (1992), M. Kachniarz (1996) i A. Miszczuk (1996).

Zdaniem P. Eberhadta (1994) cele gospodarcze są często w przypadku euroregionów wtórne wobec celów politycznych – czyli integracji europejskiej. Według K. Kucińskiego (1996), polityczne stymulowanie integracji transgranicznej jest w pewnym sensie odłożonym w czasie kontroddziałaniem wobec procesów o także politycznym charakterze, które spowodowały niegdyś rozerwanie tradycyjnych układów powiązań ekonomicznych, społecznych i ekologicznych. Idea euroregionalna polega na tworzeniu lub odtwarzaniu tego typu powiązań tam, gdzie są one blokowane przez sztuczne bariery, jakimi są granice państwa. Idea ta wiąże się z dążeniem do takiej koordynacji systemów administracyjno-prawnych i ekonomicznych, by mogły one wspierać wspólne interesy obszarów przygranicznych, zwłaszcza współpracę w dziedzinie kultury, infrastruktury, gospodarki, ekologii, nauki i techniki. Ten sam autor uznaje także stymulowanie rozwoju regionów transgranicznych przez czynniki zewnętrzne – krajowe lub europejskie. Zewnętrzna stymulacja regionów transgranicznych wynika często z braku możliwości samodzielnego przewyciężania opóźnień i zacofania tych obszarów. Tworzenie euroregionów jest wskazane tam, gdzie integracja jest warunkiem racjonalizacji wykorzystania zasobów i intensyfikacji procesów wzrostu oraz tam, gdzie jest pożądana z ponadregionalnego (europejskiego) punktu widzenia, a jednocześnie samostne procesy integracyjne są słabe.

Kryterium delimitacji euroregionu jest, zdaniem W. Gorzym-Wilkowskiego (1998), zasięg występowania jednorodnego genetycznie, zintegrowanego i wyizolowanego z otoczenia kompleksowego układu przestrzennego, cechującego się pewnymi problemami rozwojowymi. Dominującą przesłanką delimitacji powinny być kryteria ekonomiczne, a pomocniczo kryteria administracyjne i historyczno-etniczne. Skuteczność tworzenia euroregionu zależeć będzie od integracji zadań regionalnych w makro- i euroregionalne, a także od efektywności rozwoju instytucji finansowych, samorządowych i organizacyjnych.

Analizując naturę regionu transgranicznego i jego rolę w przestrzeni społeczno-ekonomicznej, można podjąć próbę sformułowania podstawowych wniosków:

- Region transgraniczny to rozdzielony granicami politycznymi i złożony z części przestrzeni geograficznej kilku państw obszar, stanowiący pod pewnym względem całość. Kryteria identyfikacji i delimitacji regionu transgranicznego mogą być natury ekonomicznej, historycznej, etnicznej i polityczno-administracyjnej.

- Czynnikiem politycznym kreowania i określania przestrzennego euroregionu transgranicznego jest jego znaczenie dla procesów integracji europejskiej.
- Struktura osadnicza regionu transgranicznego skupia się wokół kilku dominujących ośrodków osadnictwa, z których każdy porządkuje system osadniczy w części regionu położonej w jednym kraju.
- Rozwój regionu transgranicznego opiera się na komplementarności funkcji tworzących go obszarów rozdzielonych granicą. Uzupełniają go funkcje wyspecjalizowane.

Ze względu na swoją złożoność oraz skomplikowany charakter, a także kontekst pragmatyczny i aplikacyjny, badania nad regionem transgranicznym mogą stanowić potencjalnie nową jakość w teorii regionu geograficznego oraz rozwoju problematyki regionalnej (Z. Chojnicki, 1998; L. Mazurkiewicz 1993).

Współpraca transgraniczna najczęściej zostaje inicjowana pomiędzy społecznościami zbliżonymi geograficznie, spokrewnionymi kulturowo, mającymi różne powiązania wynikające ze splotów historycznych. Praktycznie współpraca ta jest, lub może być, sposobem radzenia sobie z problemami, których rozwiązanie przekracza możliwości pojedynczych państw (np. likwidowania zagrożeń ekologicznych, stwarzania ułatwień komunikacyjnych). Stanowi także szansę na społeczne i gospodarcze ożywienie przygranicznych peryferii państwa, kontakty międzyludzkie sprzyjają aktywizacji społeczności lokalnych, a to wpływa bezpośrednio na rozwój kontaktów kulturalnych. Istotnym warunkiem tego procesu są ułatwienia w przekraczaniu granicy, rozwój przejść granicznych, szlaków komunikacyjnych oraz rozwijanie sieci powiązań telekomunikacyjnych.

Konsekwencją współpracy transgranicznej jest najczęściej wzajemne zbliżenie i poznanie pomiędzy społecznościami różnych państw rozdzielonych granicą. Sprzyja to wygasaniu dotychczasowych uprzedzeń i antagonizmów, eliminowaniu negatywnych stereotypów, wzrostowi tolerancji wobec różnego rodzaju odmienności kulturowych, narodowościowych i religijnych (J. Stańczyk, 1998).

Podstawowe etapy stosunków transgranicznych to: faza wymiany informacji, uzgodnienia, współpraca, harmonizacja i integracja (Ch. Ricq, 1996).

Najważniejsze problemy współpracy transgranicznej, wymienione w Europejskiej Karcie Regionów Granicznych i Transgranicznych, to:

- powszednie problemy graniczne;
- codzienny ruch wahałowy ludności na obszarach granicznych;
- rozbudowa niezbędnej infrastruktury lokalnej o szerokim zasięgu przestrzennym;
- znoszenie ograniczeń handlowych w drodze uregulowań administracyjnych i prawnych;
- jednokierunkowy i niewystarczający rozwój gospodarczy spowodowany peryferyjnym położeniem w kraju;
- ochrona środowiska naturalnego;
- usuwanie barier kulturowych i językowych.

Współpraca transgraniczna jest zgodna z duchem procesu integracji europejskiej, który służy zacieraniu granic między poszczególnymi państwami. Ułatwia wymianę gospodarczą, zachęca do bliższych kontaktów międzyludzkich, społecznych i politycznych. Poszczególne regiony, miasta i gminy poszukują partnerów nie tylko we własnym kraju, ale również poza granicami. W ten sposób następuje zbliżenie pomiędzy państwami lub regionami rozdzielonymi granicą. Uważa się, że euroregiony pełnią funkcję pomostów w procesie integracji europejskiej.

Euroregion jest zinstytucjonalizowaną formą współpracy w regionie przygranicznym; jest to wspólnota robocza miast i gmin. Posiada swą osobowość prawną, jest związkiem zarejestrowanym zgodnie z prawem danego państwa. Euroregion nie stanowi więc odrębnej struktury ponadpaństwowej. Członkami Euroregionu są jednostki terytorialne. W wymiarze transgranicznym tworzą one wspólnotę roboczą, na czele ze Zgromadzeniem Euroregionu. Oprócz instytucji, do rozwoju współpracy transgranicznej przyczyniają się również związki i stowarzyszenia oraz indywidualni obywatele. Związki ponadgraniczne mają na celu zwiększenie zaufania i wspieranie wzajemnej pomocy między mieszkańcami obszarów przygranicznych.

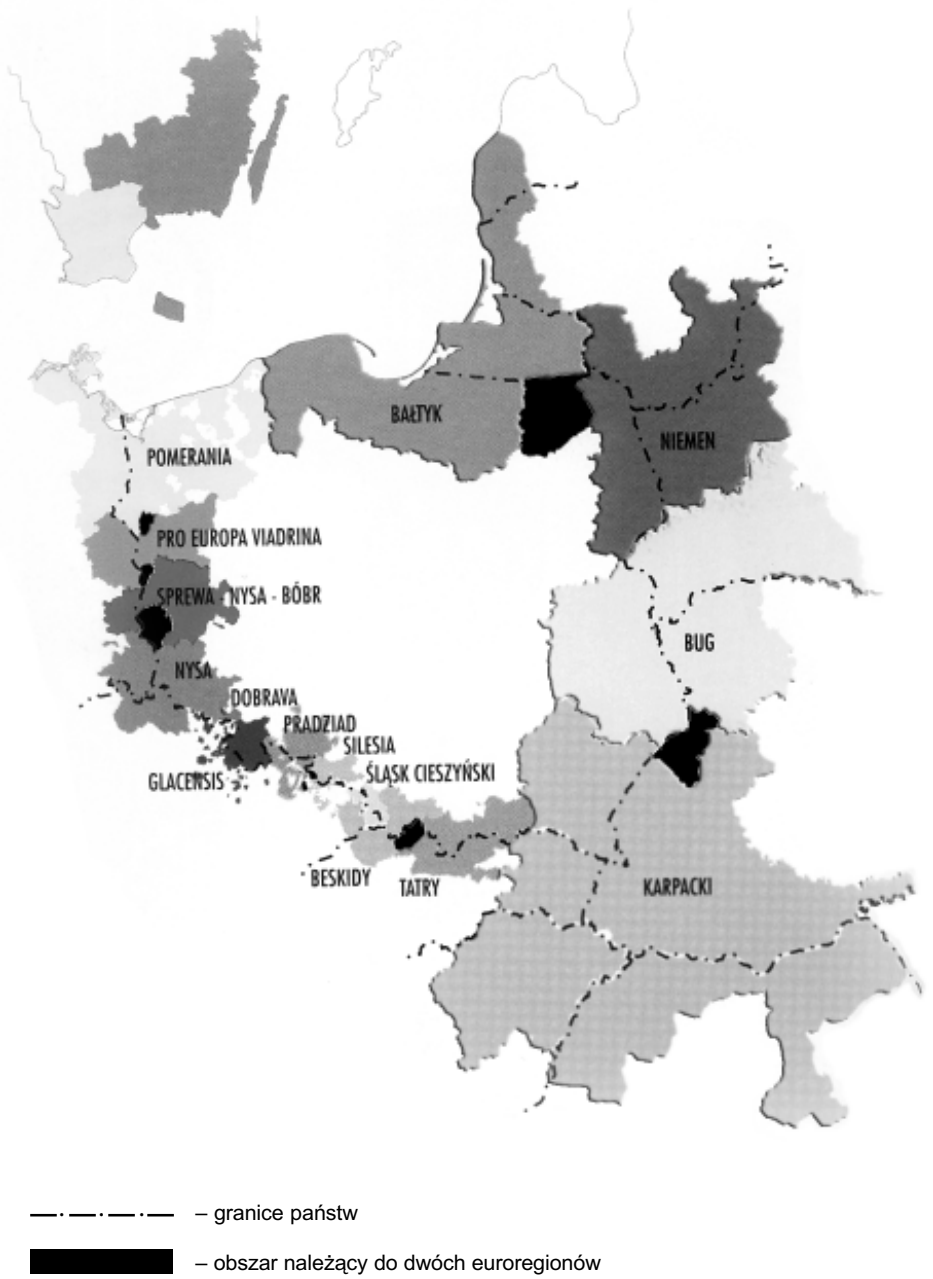
Rozwój współpracy transgranicznej pomiędzy państwami Europy Zachodniej zapoczątkowany został w latach pięćdziesiątych XX wieku. W roku 1958 na granicy niemiecko-holenderskiej utworzono pierwszą strukturę euroregionalną pod nazwą *Euregio*.

Następne euroregiony powstawały w tej części Europy w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych.

Po przemianach politycznych w Europie Środkowej i Wschodniej, zapoczątkowanych w roku 1989, które dały podstawy rozwoju demokracji i społeczności obywatelskich, powstały warunki dla rozwoju współpracy euroregionalnej w tej części kontynentu.

W latach 1991-2001 na granicach Polski powstało 15 euroregionów, z czego 4 na granicy zachodniej, 8 na granicy południowej, 2 na granicy wschodniej i 1 na granicy północnej (ryc. 1):

- na granicy zachodniej: polsko-niemieckie euroregiony *Pomerania*, *Pro Europa Viadrina*, *Sprewa-Nysa-Bóbr* oraz położony na styku pogranicza zachodniego i południowego polsko-czesko-niemiecki *Euroregion Nysa*;
- na granicy południowej: polsko-czeskie euroregiony *Dobrava*, *Glaciensis*, *Pradziad*, *Śląsk Cieszyński* i *Silesia*, polsko-czesko-słowacki *Euroregion Beskidy*, polsko-słowacki *Euroregion Tatry* oraz położony na styku pogranicza wschodniego i południowego polsko-słowacko-ukraińsko-rumuńsko-węgierski *Euroregion Karpacki*;
- na granicy wschodniej: polsko-ukraińsko-białoruski *Euroregion Bug* oraz położony częściowo także na pograniczu północnym polsko-białorusko-litewski *Euroregion Niemen*;

Ryc. 1. Euroregiony na granicach Polski.

Źródło: opracowano na podstawie Euroregiony na granicach Polski 2001, 2001, Mapa 2.

- na granicy północnej: *Euroregion Bałtyk* integrujący w ramach współpracy transgranicznej jednostki terytorialne aż sześciu krajów – Polski, Danii, Litwy, Łotwy, Rosji i Szwecji.

Podstawowe cechy euroregionów zestawiono w tab.1. Członkami euroregionów najczęściej są takie jednostki terytorialne, jak miasta, gminy, powiaty i województwa. Pomiedzy poszczególnymi euroregionami występują różnice, co do ilości członków, liczby mieszkańców czy wielkości obszaru wchodzącego w skład danego euroregionu. Występuje także zróżnicowanie w przyjętych modelach organizacyjno-prawnych.

Tab. 1. Euroregiony w granicach Polski w 2001 roku.

Nazwa euroregionu	Rok utworzenia	Partnerzy zagraniczni	Polskie części euroregionu			
			Siedziba	Liczba gmin	Powierzchnia [w km ²]	Liczba ludności [w tys.]
Pomerania	1995	D, S	Szczecin	88	17742	1584,9
Pro Europe Viadrina	1993	D	Słubice	28	5874	395,3
Sprewa–Nysa–Bóbr	1993	D	Gubin	58	8816	756,3
Neise–Nisa–Nysa	1991	D, CZ	Jelenia Góra	50	7163	744,4
Dobrava	2001	CZ	Wałbrzych	2	429	62,0
Glacensis	1996	CZ	Kłodzko	20	2222	233,5
Pradziad	1997	CZ	Prudnik	18	2066	390,7
Silesia	1998	CZ	Racibórz	19	1496	286,2
Śląsk Cieszyński	1998	CZ, SK	Cieszyn	15	929	298,6
Beskidy	2000	CZ, SK	Bielsko–Biała	23	2384	592,5
Tatry	1994	SK	Nowy Targ	21	4483	561,6
Karpacki	1993	H, SK, UA, RO	Krosno	1 (a)	17926	2128,6
Bug	1995	UA, BY	Chełm	1 (b)	25115	2232,1
Niemen	1997	LT, BY	Suwałki	103	20544	1189,0
Bałtyk	1998	RUS, LT, LV, DK, S	Elbląg	86	42496	3666,6

(a) województwo podkarpackie

(b) województwo lubelskie

BY -Białoruś, CZ -Czechy, DK -Dania, LT -Litwa, LV -Łotwa, RO -Rumunia, RUS -Rosja, S -Szwecja, SK -Słowacja, UA -Ukraina.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Euroregiony w granicach Polski, 2001, 2001.

Główne cele współpracy w euroregionach na granicach Polski to wspieranie rozwoju regionalnego, rozwój gospodarki i handlu, ochrona i poprawa sta-

nu środowiska, współpraca w dziedzinie planowania przestrzennego, współpraca w zapobieganiu i zwalczaniu klęsk żywiołowych i katastrof, wymiana kulturalna i opieka nad wspólnym dziedzictwem kulturowym, współpraca w dziedzinie szkolnictwa, sportu oraz turystyki. Ze względu na położenie i specyfikę poszczególnych euroregionów występują także formy współpracy, np. służb górskich.

Pojęcie współpracy transgranicznej, zastrzeżone dotychczas dla obszarów rozdzielonych granicą lądową, nabrało szerszego znaczenia, odnosząc się także do kooperacji terytoriów położonych na przeciwległych brzegach morza.

Opcja transgraniczna (ku morzu) zaczęła rozwijać się dopiero u progu trzeciego tysiąclecia, dąży ona do przekształcenia statusu dwóch peryferiów położonych po przeciwległych stronach morza w zintegrowaną, bicentryczną jednostkę nadmorską. Wspólne problemy koncentrują się na granicy morskiej i obejmują rozwiązywanie problemów komunikacyjnych między regionami i dostępu do regionu transgranicznego, i szerszych rynków, który był ograniczany przez naturalną barierę przestrzenną, jaką stanowi morze. Współpraca koncentruje się również na wspólnych problemach związanych z ochroną środowiska morskiego, turystyki morskiej, ochroną linii brzegowej, wykorzystaniem zasobów morskich (odnawialne źródła energii) oraz bezpieczeństwem na morzu, współpracą służb ratowniczych itp. Ponadto, regiony posiadające granice morskie często charakteryzują się wspólnymi więzami historycznymi, kulturalnymi oraz tradycjami handlowymi. Najbardziej spektakularny przykład bałtycki, to morska współpraca transgraniczna pomiędzy Danią i Szwecją przez cieśninę Øresund. (T. Palmowski, 2000)

Euroregiony Bałtyk i Pomerania stanowią także konkretne przykłady morskiej współpracy transgranicznej.

Euroregion Bałtyk, określany przez niektórych „Małą Unią Europejską wokół Bałtyku”, łączy w ramach współpracy transgranicznej obszary aż sześciu krajów nadbałtyckich. Jego celem jest nie tylko ułatwianie kontaktów między ludźmi, zbliżanie młodzieży, lepsze poznawanie historii i współczesności sąsiadów, niwelowanie historycznych uprzedzeń, ale także przyczynianie się do poprawy warunków życia ludzi zamieszkujących po obu stronach morza. Wśród celów wymienia się także programowanie prac zmierzających do zrównoważonego rozwoju gospodarczego obszarów objętych zakresem jego funkcjonowania, jak również wspieranie współpracy pomiędzy władzami regionalnymi i lokalnymi.

Euroregion Pomerania posiada trójstronny, morski, polsko-niemiecko-szwedzki charakter. Podnoszenie poziomu życia mieszkańców, wymiana i współpraca grup zawodowych, naukowych, kulturalnych, młodzieżowych, poprawa stanu jakości środowiska naturalnego, rozwój współpracy gospodarczej, wymiana know-how i transfer technologii, dostosowywanie infrastruktury do potrzeb ruchu granicznego i regionalnego, skoordynowane, transgraniczne planowanie przestrzenne to podstawowe cele współpracy.

Kształtujące się współcześnie nadmorskie regiony współpracy transgranicznej stanowią jeden z nowych, istotnych elementów stanowiących punkt wyjścia do dalszych decyzji i działań prowadzących do pełnej integracji bałtyckiej.

Współpraca transgraniczna rozwija się w oparciu o Europejską Konwencję Ramową o współpracy transgranicznej między wspólnotami i władzami terytorialnymi z 1980 roku, nazywaną w skrócie Konwencją Madrycką, Europejską Kartą Regionów Granicznych i Transgranicznych z 1981 roku, Europejską Kartą Samorządu Terytorialnego z 1985 roku i Europejską Kartą Samorządu Regionalnego z 1997 roku.

Finansowanie współpracy odbywa się ze składek członkowskich porozumienia euroregionalnego, subwencji jednostek administracyjnych wyższego szczebla, w tym środków regionalnych i centralnych. Ważną rolę pełnią tu także środki programów pomocowych Unii Europejskiej, takie jak np. Interreg, Phare CBC czy Tacie CBC.

Podsumowując można stwierdzić, że euroregiony stanowią istotny element szeroko rozumianej integracji europejskiej, prowadzonej na szczeblu lokalnym.

Literatura

- Chojnicki Z., 1996, Region w ujęciu geograficzno-systemowym, [w:] T. Czyż (red.), Podstawy regionalizacji geograficznej, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z., 1998, Uwarunkowania rozwoju regionu nadgranicznego. Koncepcje i założenia teoretyczne, [w:] J. J. Parysek, B. Gruchman (red.), t.II. Studia rozwoju i zagospodarowania przestrzennego, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Centrum Badania Gospodarki Regionalnej, Poznań.
- Eberhardt P., 1994, Problematyka tzw. euroregionów na wschodnim pograniczu Polski, [w:] P. Eberhardt, K. Miros (red.), Węzłowe problemy współpracy przygranicznej, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Europejska Karta Regionów Granicznych i Transgranicznych oraz materiały informacyjne, dokumentacyjne i metodyczne, 1996, Wyd. Perspektywy Press. Warszawa.
- Euroregiony na granicach Polski 2001, 2001, Urząd Statystyczny we Wrocławiu, Wrocław.
- Fic M., 1996, Obszary przygraniczne w badaniach statystycznych, [w:] A. Miszczuk, R. Wiśniewski (red.), Informacyjno-infrastrukturalne uwarunkowania współpracy transgranicznej, Norbertinum, Lublin.
- Frank W., 1992, Regiony Wspólnoty Europejskiej, [w:] W. Lesiuk (red.), Region jako przyszła struktura europejska, Instytut Śląski, Opole.

- Gabbe J., 1996, Rozwój gospodarczy i społeczny regionów przygranicznych w Europie Zachodniej, [w:] M. Bałtowski (red.), Regiony, euroregiony, rozwój regionalny; Euroregion Bug, t. IV, Norbertinum, Lublin.
- Gabbe J., Malchus V. Frh von, 1995, European Models of Inter-regional and Crossborder Cooperation, Biuro Studiów i Analiz Senatu, Warszawa.
- Gorzym-Wilkowski W. A., 1998, Kształtowanie regionu transgranicznego na przykładzie obszaru przygranicznego polsko-białorusko-ukraińskiego. Rozprawa doktorska wykonana w IGiPZ PAN, Warszawa.
- Jurek J., 1996, Identyfikacja i percepcja barier współpracy transgranicznej w regionie szczecińskim, [w:] J. Kitowski (red.), Problemy regionalnej współpracy transgranicznej, Rozprawy i Monografie Wydziału Ekonomicznego, nr 10, Wydział Ekonomiczny Filii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Rzeszowie, Rzeszów.
- Kuciński K., 1996, Euroregion jako typ ekonomicznej jednostki przestrzennej, [w:] U. Wich (red.), Gospodarka, przestrzeń, środowisko, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Leimgruber W., 1980, Die Grenze als Forschungsobjekt der Geographie, Regio Basiliensis, 21.
- Martinez O. J., 1994, The dynamics of border interaction, [w:] D. H. Schofield (red.), Global boundaries, World boundaries, vol. 1, London.
- Mazurkiewicz L., 1993, Region transgraniczny – nowe pojęcie regionu geograficznego, [w:] P. Eberhardt, T. Komornicki (red.), Biuletyn nr 2 programu „Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski”, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Mikołajczyk A., 1998, Euroregion jako forma instytucjonalizacji współpracy transgranicznej, [w:] A. Piskozub (red.), Studia Europejskie, t. II, Wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Miszczuk A., 1996, Euroregiony – nowa forma współpracy Polski z sąsiadami, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio K, vol. II/III, Lublin.
- Palmowski T., 2000, Rola regionów transgranicznych w procesie integracji Europy Bałtyckiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Przybyła Z., 1995, Euroregiony w polityce regionalnej, [w:] H. Ćwikliński, Z. Szczodrowski (red.), Dylematy i osiągnięcia polskiej polityki transformacji gospodarczej, Gdańsk.
- Ricq Ch., 1996, Podręcznik współpracy transgranicznej, Urząd Rady Ministrów, Warszawa.
- Rougemont D. de, 1978, L'Avenir est Notre Affaire, Seuil Publishers, Paris.
- Rykiel Z., 1990, Region przygraniczny jako przedmiot badań geograficznych, Przegląd Geograficzny, t. LXII, z. 3-4.
- Stańczyk J., 1988, Współpraca transgraniczna – główne problemy, [w:] J. Stańczyk, B. Stefańczyk (red.), Problematyka współpracy transgranicznej, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa.

Tomasz Michalski

Gospodarka lokalna – przybliżenie wybranych zagadnień

Wprowadzenie

O dobrobycie społeczeństw współdecydują nie tylko władze szczebla centralnego (rząd), lecz także ludzie sprawujący władzę na niższych szczeblach administracji rządowej i samorządowej. W zakresie edukacji regionalnej zazwyczaj eksponowany jest pierwiastek kulturowy (A. Pola-Dymek, 2001), związany chociażby z tożsamością regionalną (por. A. Matczak (red.), 1999) czy koncepcją „małych ojczyzn” (por. A. Hibszer, 1996), oraz pierwiastek przyrodniczo-ekologiczny (por. J. Janowski, 2003). Lecz wydaje się, że wobec zachodzących we współczesnym świecie procesów globalizacji i regionalizmu oraz ich coraz większego wpływu na dobrobyt i zamożność społeczności lokalnych – zachodzi pilna potrzeba uzupełnienia edukacji regionalnej o elementy z zakresu gospodarki i społeczeństwa (por. T. Michalski, 2003). Przy czym ważne jest, aby nie było to tradycyjne, klasyczne ujęcie z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej. Potrzebne jest nowe ujęcie oparte na podejściu systemowym i ujęciu modelowym. Podejście zgodne z zasadami gospodarki lokalnej (por. M. Grochowski, A. Kowalczyk, 1999; B. Gruchman, J. Tarajkowski (red.), 1990; W. Maik (red.), 1997; J. J. Parysek, 1997; 1999; J. J. Parysek (red.), 1995). Podejście, w którym będzie się informowało uczniów o zasadach gospodarki opartej na wiedzy (por. A. Kukliński (red.), 2001) i jej reperkusjach dla gospodarki szczebla lokalnego. Podejście, w którym uczniowie będą informowani o konieczności marketingu terytorialnego (por. T. Markowski (red.), 2002) oraz konieczności i możliwościach zwiększenia konkurencyjności własnego regionu (por. K. Kuciński, 1998), nowoczesnych zasadach zarządzania terytorialnego (por. A. Billert (red.), 2001) czy roli i znaczeniu społeczności lokalnych (por. Z. Seręga, 1993) oraz władz i liderów szczebla lokalnego (por. P. Dobrowolski, L. Frąckiewicz (red.), 1994).

Patrząc z punktu widzenia ekonomii na problematykę gospodarki przestrzennej, możemy wyróżnić cztery podstawowe zakresy analiz: makroekonomię, ekonomikę regionalną, ekonomikę lokalną i mikroekonomię (B. Kacprzyński,

1990). Obszar, w którym toczy się większość naszego oraz naszych uczniów codziennego życia ma zasięg gminy, rzadziej powiatu, sporadycznie paru powiatów (np. uczniowie zamieszkujący w internacie czy dojeżdżający do szkoły ze znacznej odległości). Dlatego też celowe wydaje się wykształcenie u uczniów „ekonomicznego” spojrzenia na najbliższą okolicę. Przecież to spośród nich będzie pochodziła zdecydowana większość przyszłych liderów, elity i władze gminy/powiatu.

Czynniki rozwoju lokalnego

Wśród czynników rozwoju lokalnego możemy wyróżnić te o charakterze bardziej uniwersalnym i te, które są specyficzne dla niewielkich obszarów. W tym miejscu skupimy się na pierwszych. J. J. Parysek (1997) wyodrębnia ich jedenaście; zostały one pokrótce scharakteryzowane w tab. 1. Z analizy tejże tablicy wynika, że we współczesnym świecie coraz większego znaczenia w rozwoju lokalnym nabiera czynnik ludzki. Szczególną rolę do spełnienia mają tu lokalne elity, liderzy oraz władze. Analizując sytuację gospodarczą polskich gmin, widać wyraźnie wpływ położenia geograficznego na zamożność gmin. W uproszczeniu lepsza sytuacja w tym zakresie występuje w gminach położonych w strefie podmiejskiej wielkich aglomeracji miejskich, następnie w gminach przy korytarzach transportowych i regionach atrakcyjnych turystycznie. Lecz gdyby pominąć te uwarunkowania przestrzenne, to widać, że ciągle rosnącą rolę w rozwoju lokalnym odgrywa czynnik ludzki. Prześledźmy jego znaczenie na przykładzie możliwych działań władz lokalnych (rozumianych tu jako elity wybrane świadomie w demokratycznych wyborach przez społeczności lokalne).

L. Frąckiewicz (1997) wyróżnia trzy najczęściej podejmowane drogi postępowania władz lokalnych, mające na celu intensyfikację rozwoju lokalnego. Pierwsza droga opiera się na zindywidualizowanych działaniach lokalnych władz samorządowych, mających za zadanie lokalizację inwestycji kapitału zewnętrznego na ich terenie. Dość często chodzi tu o filie dużych zagranicznych zakładów przemysłowych. Warunkiem skuteczności tej drogi postępowania jest dobre przygotowanie gminy, zwłaszcza pod względem przepisów prawa w zakresie własności i miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Ponadto niezbędna jest baza danych zawierająca pełne i dokładne informacje na temat walorów (zasobów) gminy. Istotą drugiej drogi jest stwarzanie przez miejscowe władze maksymalnych ułatwień dla istniejących i nowo powstających rodzimych firm. Dość skutecznym zabiegiem jest tu tworzenie inkubatorów przedsiębiorczości lub form zbliżonych. Ta droga wymaga istnienia sprzyjających warunków systemowych gospodarki (jak równouprawnienie sektorów gospodarki, pomoc kredytowa, ochrona celna rodzimej działalności gospodarczej, stabilność waluty itd.). Najbardziej atrakcyjna, lecz też najtrudniejsza w realizacji jest trzecia droga rozwoju lokalnego. Polega ona na

Tab. 1. Ogólne czynniki rozwoju lokalnego.

Lp.	Czynnik	Charakterystyka
1.	potrzeby społeczności lokalnych	Potrzeby społeczne układają w kształt trójkąta – jego podstawą są potrzeby vitalne i egzystencjalne (odznaczające się powszechnością i charakterystyczne dla każdej jednostki ludzkiej), natomiast wierzchołek stanowią potrzeby jednostkowe (odznaczające się zindywidualizowaniem, jak np. pragnienie posiadania obrazu J. Chełmońskiego). Z punktu widzenia rozwoju lokalnego najważniejsze wydają się być potrzeby: egzystencjalne (biologiczne), rezydencjalne (czyli mieszkaniowe), kulturalne, społeczne (związane z tzw. „lokalną skalą solidarności społecznej”).
2.	Zasoby i walory środowiska przyrodniczego	Środowisko przyrodnicze jest jednym z najważniejszych czynników wpływających na szanse rozwoju danej społeczności lokalnej, z jednej strony stanowiąc czynnik rozwoju, lecz z drugiej mogą działać jak bariera lub co najmniej ograniczenie. Mając na uwadze powyższą uwagę, wyodrębniamy: zasoby terenu, surowce mineralne, rzeźbę terenu, wody powierzchniowe i podziemne, warunki klimatyczne, gleby, świat roślinny i zwierzęcy, walory przyrodnicze (czyli atrakcyjność do życia ze względu na piękno przyrody).
3.	Zasoby pracy	W celu pełnej analizy lokalnych zasobów pracy należy poddać analizie osoby pracujące, lecz przede wszystkim osoby pozostające bez pracy – pod kątem poziomu ich wykształcenia, wyuczonego zawodu, doświadczenia zawodowego i dodatkowych kwalifikacji oraz możliwości pracy, sposobności i chęci do przekwalifikowania lub doskonalenia zawodowego, tradycji zawodowych w rodzinie i miejscu zamieszkania, cech osobowych, przyczyn pozostawania bez pracy.
4.	Zainwestowanie infrastrukturalne	Szczególnie atrakcyjne dla potencjalnego inwestora są miejsca, które odznaczają się dobrze rozwiniętą i wydajną siecią infrastruktury technicznej. Szczególnie ważne są tu: podstawowe kategorie urządzeń i sieci infrastruktury technicznej, struktura hierarchiczna i przestrzenna sieci infrastrukturalnej, dostępność sieci i techniczne rezerwy jej wydajności, parametry techniczne i możliwości podłączenia się do sieci.
5.	Istniejący potencjał gospodarczy	Współcześnie wysokim poziomem potencjału gospodarczego odznaczają się ośrodki wielofunkcyjne (o wysokim poziomie rozwoju wielu dziedzin życia społecznego i gospodarczego), spada natomiast potencjał ośrodków o monokulturze gospodarczej. Analizując potencjał gospodarczy, należy brać pod uwagę: dominujący w rozwoju sektor gospodarki (np. miejsca pracy, asortyment produkcji i sprzedaży, zarobki zatrudnionych), struktura społeczno-gospodarcza (definiowana przez powiązania wewnętrzne i zewnętrzne poszczególnych dziedzin gospodarki), lokalne czynniki rozwoju (wraz ze stopniem stabilizacji oraz przyczyną upadku gospodarczego), czynniki rozwoju ważne z punktu widzenia społeczności lokalnych, elit i liderów życia lokalnego.
6.	Rynek lokalny i rynki zewnętrzne	Istotą rynku, jako układu dwubiegunowego, jest kształtowanie właściwych relacji pomiędzy sprzedającymi a kupującymi. Wielkość rynku jest wypadkową liczby ludności zamieszkującej dany obszar. Natomiast jego struktura i popyt zależą z jednej strony od dochodów i upodobań ludności (konsumenci), z drugiej od dostępności rynku, oferowanego asortymentu, poziomu cen, jakości i atrakcyjności sprzedawanych towarów, formy sprzedaży itd.

7.	Kapitał finansowy, zwłaszcza inwestycyjny	W rozwoju lokalnym w rachubę brane są trzy kategorie kapitału inwestycyjnego: kapitał inwestorów lokalnych (mieszkańców), kapitał samorządu terytorialnego, kapitał zewnętrznych podmiotów gospodarczych. Od wielkości i struktury zasobów kapitałowych zależy skala i zakres podejmowanych działań inwestycyjnych. Korekcyjną rolę w tym zakresie odgrywają lokalne potrzeby inwestycyjne oraz lokalne warunki realizacji inwestycji.
8.	Poziom nauki, techniki i kultury	Ten czynnik w dobie trzeciej rewolucji przemysłowej bardzo szybko zyskuje na znaczeniu. Wprowadzie jego działanie jest kojarzone zazwyczaj z wielkimi miastami, lecz współcześnie także w mniejszych miejscowościach (atrakcyjnych dla inwestorów z zakresu przemysłu zaawansowanych technologii oraz dla naukowców) zaczynają powstawać centra badawczo-produkcyjne. Także kultura staje się coraz poważniejszym czynnikiem przyciągającym inwestycje z racji podnoszenia prestiżu miejsca (co ma duże znaczenie w przypadku inwestycji, w których zatrudnienie znajdują przede wszystkim osoby z wyższym wykształceniem).
9.	Nowoczesne technologie wytwarzania	Współcześnie wprowadzanie w sferę procesów konstrukcji i wytwarzania wyrobów nowych technologii i innowacyjności oraz stosowanie nowych rozwiązań organizacyjnych staje się jednym z głównych czynników rozwoju. Bez postępu technologicznego i przyjęcia transferu nowych technologii prawie niemożliwy jest rozwój rynków lokalnych. W efekcie działania tego czynnika i poprzedniego powstają technopolie (o których wcześniej wspomniano).
10.	Teren i korzyści miejsca	Do ważniejszych właściwości terenu, decydujących o jego atrakcyjności, należą: wielkość, położenie w układzie przestrzenno-strukturalnym miejscowości, położenie względem ważnych obiektów, np. szlaków komunikacyjnych, dostępność przestrzenna, ukształtowanie powierzchni, nośność gruntów i poziom zalegania wód podziemnych, rodzaj gleby, uzbrojenie techniczne terenu i możliwości jego polepszenia, aktualna forma użytkowania czy wreszcie formy zagospodarowania przestrzennego przewidziane w planie zagospodarowania przestrzennego miejscowości.
11.	Stosunki międzynarodowe i współpraca bilateralna	Jest to czynnik szczególnie ważny w sytuacji braków kapitału inwestycyjnego, zacofania technologicznego, kłopotów organizacyjnych, braku doświadczenia miejscowych kadr i konieczności przekwalifikowania miejscowej siły roboczej itd. Warunkiem efektywnego wykorzystania funduszy pomocowych przez społeczność lokalną jest wzajemne poznanie się i zrozumienie intencji działania zarówno własnych, jak i partnera zagranicznego, a co za tym idzie oparcie współpracy na bardzo konkretnym programie.

Źródło: opracowanie na podstawie: J. J. Parysek, 1997, rozdz. 8, s. 73-122.

ożywieniu i przebudowie gospodarki lokalnej w oparciu o zainicjowanie kompleksowego programu władz rządowo-samorządowych w kierunku innowacji. Istota tych działań zasadza się na powszechnym ostatnio przekonaniu, że gospodarkę można zaktywizować lub zreformować jedynie w oparciu o rozwój przemysłu zaawansowanych technologii. Droga postępowania w tym przypadku polega na: tworzeniu kapitału innowacyjnego, stworzeniu infrastruktury lokalnej, odpowiadającej wyzwaniom stawianym przez przemysły zaawansowanych technologii, stworzeniu programu przebudowy gospodarki ujętego w ramy dokumentów lokalnych władz i uchwalonej strategii rozwoju.

Jeśli spojrzymy na Polskę lokalną, to okazuje się, że poza wielkimi aglomeracjami miejskimi oraz niektórymi gminami położonymi w strefie podmiejskiej – rozwój lokalny pozostaje w sferze marzeń. Wręcz przeciwnie, stanowczo zbyt często mamy do czynienia ze stagnacją lub regresem lokalnej gospodarki. Szczególnie wyraźnie widoczne jest to w małych i średnich miastach, których rozwój w czasach komunistycznych był oparty na jednym (rzadziej kilku) dużych zakładach przemysłowych. Upadek tych przedsiębiorstw spowodował wzrost biedy w społeczności lokalnej. Pauperyzację pogłębia niewiara społeczności lokalnej w szanse rozwoju (liczne stwierdzenia w stylu „teraz dobrze to mają tylko ci z wielkich miast”) oraz tworzenie się lokalnych patologicznych układów władz lokalnych (tzw. sitw). Ten ostatni przypadek w całej rozciągłości ukazała „afery starachowicka” z 2003 roku.

Przykład działań prorozwojowych na szczeblu lokalnym i regionalnym – marketing terytorialny

Jedną z wielu form aktywności wpływających na rozwój lokalny jest marketing prowadzony przez miejscowe władze. Nikt nie neguje konieczności prowadzenia działalności marketingowej przez przedsiębiorstwa. Niestety, przekonanie o konieczności prowadzenia marketingu przez władze szczebla lokalnego i regionalnego jest w polskim społeczeństwie dużo mniej rozpowszechnione.

Możliwe są dwa ujęcia marketingu (B. Gregor, 2002): klasyczne (wąskie), dotyczące działalności przedsiębiorczej zorientowanej na zysk, oraz szerokie, nawiązujące do istoty ogólnie pojętej wymiany wartości między ludźmi. I właśnie do tego szerokiego ujęcia nawiązuje pojęcie marketingu terytorialnego. Możemy go rozumieć jako „proces społeczny i kierowniczy zmierzający do wykreowania wymiany wartości i wzajemnego oddziaływania podmiotów komunalnych z ich partnerami” (A. Szromik, 2002, s. 42). Natomiast jego zasadniczym celem jest wpływanie na opinie, postawy, zachowania zarówno „zewnątrznych” (spoza naszej gminy/regionu) jak i „wewnętrznych” (obywatele gminy/regionu prowadzącego działania marketingowe) grup zainteresowanych klientów. Powinno się odbywać poprzez kształtowanie właściwego zestawu środków oraz instrumentów stymulowania kontaktów wymiennych. Za Mef-

fertem (A. Szromik, 2002) możemy wskazać na pięć aspektów marketingu miasta (gdyż to one o wiele częściej od gmin wiejskich zajmują się swoim marketingiem):

1. Aspekt filozoficzny pokazujący, że przede wszystkim to potrzeby, problemy i życzenia klientów (odbiorców) powinny być uwzględnione. W naszym przypadku chodzi o silniejszą orientację usług miasta na jego mieszkańców i potencjalnych klientów.
2. Zgodnie z aspektem informacyjnym potencjalne zaspokojenie potrzeb mieszkańców i potencjalnych klientów jest uzależnione od posiadania informacji na temat ich potrzeb, problemów, wymagań itp. Dlatego tak ważne w marketingu terytorialnym jest systematyczne badanie i analiza oczekiwań oraz życzeń docelowych grup klientów.
3. Realizacja aspektu strategiczno-operacyjnego wymaga opracowania długofalowego planu działania wraz z wykorzystaniem wszelkich możliwych instrumentów typu „marketing-mix”.
4. Aspekt różnicowania działań zmusza lokalne władze do wdrożenia zasady zróżnicowanego traktowania „klientów” danej jednostki osadniczej.
5. Szczególnie trudny do realizacji w marketingu terytorialnym jest aspekt koordynacji planowania działań. Wynika to z pluralistycznego charakteru kształtowania decyzji marketingowych, albowiem w marketingu terytorialnym określenie „co, kto i dla kogo” oferuje jest procesem dużo bardziej skomplikowanym w stosunku do jego odpowiednika w przedsiębiorstwach. Ten aspekt wymaga aktywności określonej nie tylko potrzebami pojedynczych grup docelowych, lecz działań odpowiednich do skoordynowanego planu.

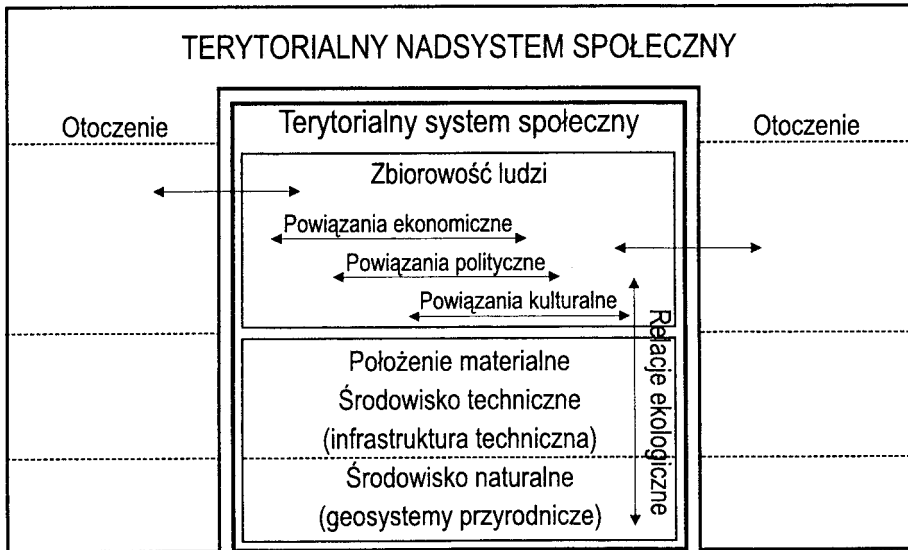
Współcześnie, jeżeli mamy żyć w lepszym najbliższym otoczeniu, w czystej gminie – powinniśmy oczekiwać nie tylko skoordynowanych i skutecznych działań na szczeblu rządowym. Musimy wybierać takich liderów szczebla lokalnego i regionalnego, którzy będą mieli na celu dobrobyt mieszkańców, ponadto będą umieli ten cel realizować. Rozwój gminy powinien się odbywać poprzez wiele działań, które pokrótce zostały przedstawione w tym temacie.

Przykład podbudowy teoretycznej w budowie strategii rozwoju szczebla lokalnego lub regionalnego

Bardzo pożytecznym modelem przy opracowywaniu strategii rozwoju na poziomie regionalnym i lokalnym okazuje się koncepcja terytorialnego systemu społecznego autorstwa Z. Chojnickiego (1988A, 1988B). Poniżej dokonano jej krótkiej charakterystyki.

Terytorialny system społeczny jest systemem społecznym, w którym zbiorowość ludzi trwale zajmuje, zagospodarowuje i kontroluje wyodrębniony

obszar powierzchni ziemi (terytorium). W celu jego charakterystyki należy rozpatrzeć jego podstawowe aspekty, tj. skład, otoczenie i strukturę (ryc. 1).

Ryc. 1. Model terytorialnego systemu społecznego.

Źródło: Z. Chojnicki, 1999, s. 315.

Integralną częścią składową terytorialnego systemu społecznego są nie tylko jednostki ludzkie (jak to ma miejsce w innych systemach społecznych, np. rodzinie czy organizacji pozarządowej), lecz także podłoże materialne ich egzystencji i działalności, które trwale zajmują i kontrolują. Stąd w jego skład wchodzi dwie warstwy:

1. Warstwa społeczna, którą tworzą jednostki ludzkie stanowiące niepodzielne i podstawowe składniki. Natomiast składnikami złożonymi są różne systemy społeczne, przede wszystkim systemy działalności społecznej: ekonomiczny, kulturowy i polityczny. Te ostatnie pełnią szczególnie doniosłą rolę w kształtowaniu i funkcjonowaniu terytorialnego systemu społecznego.
2. Warstwa podłoża materialnego terytorialnego systemu społecznego obejmuje dwa rodzaje obiektów. Do pierwszej należą obiekty przyrodnicze powierzchni ziemi (epigosfery), które aktualnie lub potencjalnie warunkują egzystencję ludzi, będąc zarazem przedmiotem ich oddziaływania. Są to przede wszystkim: powierzchnia ziemi stanowiąca podłoże fizyczne bytowania ludzi; bogactwa mineralne, względnie zasoby, które mogą być efektywnie wykorzystane przez do zaspokojenia potrzeb ludzkich, substancje materialno-energetyczne (powietrze, promieniowanie), których stany fizyczne i chemiczne są odczuwane przez organizmy i warunkują tym samym ich

egzystencję (np. ciśnienie, temperatura, ciężenie). Do drugiej należą obiekty sztuczne, czyli wytwory działalności człowieka. Będą to zarówno obiekty całkowicie sztuczne, wytworzone przez człowieka w procesie produkcji, jak np. domy, książki; jak też obiekty naturalne o zmienionych właściwościach, np. zwierzęta domowe, woda w sieci wodociągowej. Podłoże materialne terytorialnego systemu społecznego jest wyodrębnione w postaci terytorium.

Otoczenie terytorialnego systemu społecznego rozpatrujemy w dwóch aspektach:

1. W aspekcie wewnętrznym otoczenie (rozumiane jako środowisko) stanowi wyodrębnioną terytorialnie warstwę podłoża materialnego, która jest przedmiotem oddziaływania, lecz i sama oddziałuje na ludzi. Środowisko przyrodnicze jest warunkiem koniecznym, ale nie jest warunkiem wystarczającym do egzystencji ludzi, gdyż samo w sobie nie jest w stanie zaspokoić potrzeb ludzkich. Wymaga to środków sztucznych (a zatem i tworzenia środowiska sztucznego).
2. W aspekcie zewnętrznym otoczenie odnosi się do terytorialnego systemu społecznego jako całości, stanowi zatem zbiór innych terytorialnych systemów społecznych tego samego poziomu, z którymi dany system jest powiązany.

Właściwą strukturę (czyli strukturę konstytuującą) terytorialny system społeczny tworzą trzy grupy relacji wiążących elementarne i złożone składniki systemu:

1. Relacje i działania społeczne zachodzące przede wszystkim pomiędzy ludźmi (lecz mogą one zachodzić również pomiędzy zbiorowościami ludzi lub podsystemami społecznymi). Obejmują one: relacje pochodzenia biologicznego i oparte na nich relacje pokrewieństwa, relacje komunikowania się przy pomocy określonego języka lub kodu, relacje dostępu do dóbr i usług, relacje uczestnictwa w działalności społecznej, relacje zarządzania i kontroli.
2. Relacje transformacyjne mające miejsce pomiędzy ludźmi a obiektami materialnymi. Są to działania polegające na przekształceniu środowiska przyrodniczego lub obiektów materialnych, względnie ich stanów w obiekty o charakterze użytkowym. Szczególnie ważne są tu działania transformacyjne mające charakter pracy produkcyjno-materialnej.
3. Relacje przyrodniczo-ekologiczne obejmują oddziaływania środowiska przyrodniczego na ludzi (a dokładniej na ontogenezę i egzystencję). Na współczesnym etapie rozwoju cywilizacyjnego ludzkości nie mają one charakteru prostej zależności, lecz są powiązane z oddziaływaniami społeczeństwa na środowisko, stanowiąc tym samym układ sprzężeń człowiek-środowisko-człowiek.

Podsumowując można stwierdzić, że właściwościami odróżniającymi terytorialny system społeczny od innych systemów są: heterogeniczność składników, integracja wieloaspektowa i globalna, autonomiczność, terytorialny charakter, wielopoziomowy charakter.

Przykład dobrze opracowanej strategii rozwoju lokalnego – Swarzędz (województwo wielkopolskie)

Sama teoria (przedstawiona w poprzednim rozdziale) nie wystarczy, aby opracować dobrą strategię rozwoju lokalnego. Ważne jest, aby opierając się na właściwej koncepcji teoretycznej – umieć ją w pełni zastosować w praktyce. Geografia ma w tym zakresie znaczne tradycje, lecz także jeszcze wiele do zrobienia (por. A. Mizgajski, 1999; J. J. Parysek, A. Mizgajski, 1986, 1991).

Poniżej podano konkretny przykład strategii rozwoju lokalnego, w której wykorzystano przedstawiony powyżej model terytorialnego systemu społecznego. Za przykład posłużyła dynamicznie rozwijająca się gmina Swarzędz w Wielkopolsce. W opisie strategii posłużono się publikacją J. J. Paryska (2001).

Przystępując do opracowywania strategii, poczyniono 10 założeń wstępnych:

1. Gminę traktuje się jako lokalny, terytorialny system społeczny, co jest jednoznaczne z systemowym podejściem do strategii.
2. Gmina jest elementem struktury społeczno-gospodarczej województwa wielkopolskiego, w którym pełni określone funkcje.
3. Gmina znajduje się pod silnym oddziaływaniem Poznania i problemy rozwojowe rozwiązywać należy przy uwzględnieniu powiązań ze stolicą regionu.
4. Celem, dla którego tworzy się strategię, jest uzyskanie możliwie wysokiego poziomu życia i warunków obsługi mieszkańców w lokalnym środowisku życia.
5. Lokalnym środowiskiem życia jest cała gmina, tj. lokalny terytorialny system społeczny, który tworzą podsystemy: środowiska przyrodniczego, środowiska społecznego oraz środowiska techniczno-gospodarczego.
6. Strategiczne cele rozwoju posiadać będą przede wszystkim charakter społeczny. Rozwój jest bowiem tym, o co zabiegać powinny władze gminy i czego oczekiwać powinni jej mieszkańcy. Rozwój gospodarczy jest zaś jednym ze środków, być może najważniejszym, służących osiągnięciu celu podstawowego, tj. rozwoju społecznego.
7. Przyjmuje się model rozwoju zrównoważonego gminy, do czego obliguje ustawa o zagospodarowaniu przestrzennym, ale co także wynika z efektywności przyjęcia i realizacji rozwoju przy uwzględnieniu takiego modelu, zwłaszcza w obliczu zachwiania delikatnych relacji człowiek-przyroda i środowisko społeczne-środowisko gospodarcze, co ma miejsce na terenie gminy i co jest pozostałością zaniedbań oraz niewydolności starego systemu.

8. Z diagnozy stanu istniejącego, kierunków rozwoju kraju i regionów, procesów europejskiej integracji społeczno-gospodarczej, postępujących procesów globalizacji, wyzwań cywilizacyjno-kulturowych nowego wieku oraz teorii gospodarki lokalnej, wynikać będą zarysowane cele rozwoju, zarówno główne, jak i szczegółowe, oraz posiadające charakter integrujący programy rozwojowe.
9. Strategia dotyczy gminy jako całości. Mimo to uwzględnia się dychotomiczny jej podział na miasto Swarzędz i tereny wiejskie, a także podział na miejscowości.
10. Całościowe potraktowanie przedmiotu strategii i koncentrowanie się na zagadnieniach społecznych, a także gospodarczych i środowiskowych nie oznacza pomijania problemów rozwoju przestrzennego.

W oparciu o analizę warunków przyrodniczych oraz sytuacji społeczno-gospodarczej gminy, wzbogaconych o wyniki szerokiej konsultacji społecznej, za zasadnicze czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego gminy i jej atrakcyjności lokalizacyjnej uznano:

1. Położenie geograficzne gminy, w tym szczególnie położenie na głównym europejskim szlaku komunikacyjnym Wschód-Zachód, w centralnej części Wielkopolski, w granicach aglomeracji poznańskiej w bezpośrednim sąsiedztwie stolicy regionu, w bliskości planowanej do budowy autostrady A-2.
2. Zróżnicowane warunki przyrodnicze umożliwiające rozwój wielu dziedzin gospodarki i sprzyjające wielofunkcyjnemu rozwojowi gminy.
3. Dość wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego i zróżnicowana struktura gospodarki z dominacją funkcji usługowych i produkcyjnych.
4. Dobrze, jak na warunki polskie, rozwinięta sieć infrastruktury komunikacyjnej.
5. Stosunkowo młoda, dynamiczna, dość dobrze wykształcona i aktywna ludność.
6. Relatywnie niski poziom bezrobocia.
7. Specyficzne, podlegające rozwojowi cechy społeczności lokalnej oraz ugruntowany tradycją, pozytywny, emocjonalny stosunek do miejsca zamieszkania („swarzędzkość”).
8. Dogodnie położone tereny do zagospodarowania, w tym zwłaszcza na cele przemysłowe, komunikacyjne i budownictwa mieszkaniowego oraz usługowego.
9. Dobrze rozwinięte powiązania społeczno-gospodarcze z Poznaniem.
10. Pozytywne postrzeganie gminy nie tylko jako miejsca zamieszkania, pracy i spędzania wolnego czasu, ale także prowadzenia działalności gospodarczej i inwestowania.

W misji przyjętej strategii założono, że w wyniku jej realizacji w pierwszej dekadzie XXI wieku gmina Swarzędz będzie dynamiczną gminą aglomeracji

poznańskiej, atrakcyjnym miejscem zamieszkania, pracy i wypoczynku. Aby ją zrealizować, przyjęto 6 celów głównych (i 39 szczegółowych):

1. Zdecydowana poprawa stanu bezpieczeństwa mieszkańców miasta i gminy oraz podniesienie na wyższy poziom estetyki gminy i miasta.
2. Możliwie pełna integracja mieszkańców prowadząca do przezwyciężenia konfliktów i napięć, identyfikowania się mieszkańców z miejscem zamieszkania, powszechnego ich udziału w rozwiązywaniu miejscowych problemów i kształtowania własnej ekonomicznej pomysłowości, a także do podejmowania działań w duchu solidarności ogólnospołecznej.
3. Kształtowanie postaw patriotycznych i obywatelskich młodego pokolenia oraz podejmowanie działań na rzecz zagwarantowania wysokiego poziomu wykształcenia młodzieży oraz jej zdrowia fizycznego, psychicznego i moralnego.
4. Zapewnienie mieszkańcom gminy możliwie najwyższego poziomu obsługi i najlepszych warunków życia wraz z zagwarantowaniem trwałego bezpieczeństwa ekonomicznego, społecznego i ekologicznego. Funkcjonalny i efektywny lokalny system infrastruktury technicznej i społecznej zagwarantuje mieszkańcom gminy europejski standard cywilizacyjny.
5. Doprowadzenie do wielofunkcyjnego rozwoju gminy opartego na wykorzystaniu lokalnych zasobów rozwojowych i położenia geograficznego oraz związanego z bliskością metropolii poznańskiej, prowadzącego do trwałej równowagi środowiska: przyrodniczego, społecznego i gospodarczego.
6. Otwarcie gminy dla poważnych inwestorów i podjęcie działań prowadzących do ich pozyskania, dającego w efekcie powiększenie potencjału gospodarczego gminy, a przez nowe miejsca pracy tworzącego silniejsze powiązania mieszkańców z miejscem zamieszkania.

Aby powyższe wytyczne nie pozostały jedynie na papierze, opracowano 9 strategicznych programów rozwoju (plus 76 zadań realizacji tychże programów):

1. Bezpieczne miasto – bezpieczna gmina.
2. Młodzież naszą przyszłością.
3. Żyć w pięknym i zdrowym środowisku.
4. Wspólnie stać nas na więcej.
5. Zapraszamy inwestorów.
6. Funkcjonalne miasto.
7. W pobliżu autostrady.
8. Poznań nasz dobry sąsiad.
9. Gmina informatyczna.

Zakończenie

Geografia, jak rzadko który z przedmiotów wykładanych w szkole, ma do spełnienia ważne role społeczne. Wynika to z dużego poziomu jej aplikacyjności w życiu (por. J. J. Parysek, 1990). A. Mizgajski (1999) patrząc na przykłady

tematów, które podniosłyby rangę i atrakcyjność geografii stwierdza, że wiele przydatne w tym zakresie byłyby analizy przyrodniczych i społecznych przesłanek konstruowania planów zagospodarowania przestrzennego czy analizy przesłanek lokalizacji działalności gospodarczych. W tym kontekście bardzo przydatne jest wykorzystanie przedmiotu przedsiębiorczość. Nauczyciel geografii wydaje się być najbardziej predestynowany do prowadzenia z niego zajęć, spośród wszystkich w szkole (oczywiście poza ekonomistami, lecz ci poza wybranymi szkołami profilowanymi rzadko pracują jako nauczyciele). Połączenie pod opieką jednego nauczyciela geografii przedmiotu geografia i przedsiębiorczość (na poziomie ponadgimnazjalnym) powinno zapewnić wysoki poziom merytoryczny i właściwą realizację ścieżki programowej z zakresu edukacji regionalnej.

Literatura:

- Billert A. (red.), 2001, Nowoczesne zarządzanie rozwojem miast, Collegium Polonicum, Projekt Tempus-Phare „Nowoczesne zarządzanie rozwojem miast”, Słubice.
- Chojnicki Z., 1988A, Koncepcja terytorialnego systemu społecznego, Przegląd Geograficzny, t. LX, Z. 4, s. 491-510.
- Chojnicki Z., 1988B, Terytorialny system społeczny, [w:] B. Jałowiecki (red.), Gospodarka przestrzenna, region, lokalność, Biuletyn KPZK PAN, z. 138, s. 29-49.
- Chojnicki Z., 1999, Koncepcja terytorialnego systemu społecznego, [w:] Z. Chojnicki, Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 309-325.
- Dobrowolski P., Frąckiewicz L. (red.), 1994, Polityczne i społeczne problemy gminy, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Domański R., 2002, Gospodarka przestrzenna, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gregor B., 2002, Ewolucja oraz współczesne koncepcje marketingu, [w:] T. Markowski (red.), Marketing terytorialny, Studia KPZK PAN, t. CXII, s. 9-36.
- Grochowski M., Kowalczyk A., 1999, Rozwój lokalny i jego współczesne uwarunkowania, [w:] B. Domański, W. Widacki (red.), Geografia polska u progu trzeciego tysiąclecia, Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 183-201.
- Gruchman B., Tarajkowski J. (red.), 1990, Rozwój gospodarki lokalnej w teorii i praktyce, Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Rozwój Terytorialny, 22, Poznań-Warszawa.

- Hibszer A., 1996, „Mała ojczyzna” w nauczaniu geografii, *Czasopismo Geograficzne*, t. LXVII, z. 1, s. 93-106.
- Janowski I., 2003, Rezerwy przyrody i ich wykorzystanie w edukacji regionalnej, [w:] M. Śmigielska, J. Słodczyk (red.), *Edukacja geograficzno-przyrodnicza w dobie globalizacji i integracji europejskiej*, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 79-86.
- Kacprzyński B., 1990, *Gospodarka lokalna w Polsce*, [w:] B. Gruchman, J. Tarajakowski (red.), *Rozwój gospodarki lokalnej w teorii i praktyce; Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Rozwój Terytorialny*, 22, s. 7-27.
- Kuciński K., 1998, *Konkurencyjność jako zagadnienie regionalne*, Instytut Funkcjonowania Gospodarki Narodowej SGH, Warszawa.
- Kukliński A. (red.), 2001, *Gospodarka oparta na wiedzy. Wyzwanie dla Polski XXI wieku*, KBN, Warszawa.
- Maik W. (red.), 1997, *Problematyka rozwoju lokalnego w warunkach transformacji systemowej*, *Biuletyn KPZK PAN*, z. 177.
- Markowski T. (red.), 2002, *Marketing terytorialny*, *Studia KPZK PAN*, t. CXII.
- Matczak A. (red.), 1999, *Badania nad tożsamością regionalną. Stan i potrzeby*, Rada Krajowa Regionalnych Towarzystw Kultury, Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury, Uniwersytet Łódzki, Federacja Stowarzyszeń Kulturalnych Województwa Łódzkiego, Łódź-Ciechanów.
- Michalski T., 2003, *Nowe wyzwania stojące przed edukacją regionalną*, [w:] T. Michalski (red.), *Nowe wyzwania i tematy w edukacji geograficznej*, Wydawnictwo CARTA BLANCA, Warszawa, s. 12-17.
- Mizgajski A., 1999, *Refleksje nad miejscem geografii w polskiej rzeczywistości społeczno-gospodarczej*, [w:] B. Domański, W. Widacki (red.), *Geografia polska u progu trzeciego tysiąclecia*, Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 341-347.
- Parysek J. J. (red.), 1995, *Rozwój lokalny: zagospodarowanie przestrzenne i nisze atrakcyjności gospodarczej*, *Studia KPZK PAN*, t. CIV.
- Parysek J. J., 1990, *Czy i jak geografia pełni funkcje praktyczne – dwugłos praktyki i nauki*, *Przegląd Geograficzny*, t. LXII, z. 1-2, s. 3-21.
- Parysek J. J., 1997, *Podstawy gospodarki lokalnej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Parysek J. J., 1999, *Gospodarka lokalna czyli nowa dziedzina realizacji praktycznych funkcji geografii*, [w:] B. Domański, W. Widacki (red.), *Geografia polska u progu trzeciego tysiąclecia*, Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 203-214.
- Parysek J. J., 2001, *Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego gminy Swarzędz „Swarzędz 2010”*, Gmina Swarzędz, Swarzędz.

- Parysek J. J., Mizgajski A., 1986, The principal of Polish geographys practical application, Concepts and Methods in Geography, 1, s. 127-147.
- Parysek J. J., Mizgajski A., 1991, Główne problemy zastosowań praktycznych geografii polskiej, [w:] Z. Chojnicki (red.), Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii, Seria: Geografia: 48, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 301-320.
- Pola-Dymek A., 2001, Kulturowe aspekty edukacji regionalnej, [w:] Edukacja regionalna, Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, Warszawa, s. 17-20.
- Seręga Z., 1993, Czynniki rozwoju lokalnego. Studium socjologiczne wybranych społeczności wiejskich, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Szromik A., 2002, Marketing terytorialny – koncepcja ogólna i doświadczenia praktyczne, [w:] T. Markowski (red.), Marketing terytorialny, Studia KPZK PAN, t. CXII, s. 37-103.
- Wojtasiewicz L., 1997, Czynniki rozwoju lokalnego – nowe ujęcia metodologiczne, Maik W. (red.), 1997, Problematyka rozwoju lokalnego w warunkach transformacji systemowej, Biuletyn KPZK PAN, z. 177, s. 7-18.